

Az atommag és alkotói „nagyító alatt”

Mit mutatnak a szórás kísérletek a szerkezetről?

Szanyi István

Az anyag atomos felépítése

Az anyag atomos felépítése

- ▶ ősi törekvés az anyag végső alkotóelemeinek a megismerésére

Az anyag atomos felépítése

- ▶ ősi törekvés az anyag végső alkotóelemeinek a megismerésére
- ▶ ókori gondolkodók: Thalész, Hérakleitosz, Empedoklész, Démokritosz, ...

Az anyag atomos felépítése

- ▶ ősi törekvés az anyag végső alkotóelemeinek a megismerésére
- ▶ ókori gondolkodók: Thalész, Hérakleitosz, Empedoklész, Démokritosz, ...

*Semmi más nem létezik, csak az atomok és az
üres tér. Minden egyéb puszta vélekedés.*

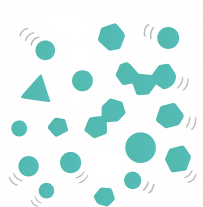
Démokritosz

Az anyag atomos felépítése

- ▶ ősi törekvés az anyag végső alkotóelemeinek a megismerésére
- ▶ ókori gondolkodók: Thalész, Hérakleitosz, Empedoklész, Démokritosz, ...

*Semmi más nem létezik, csak az atomok és az
üres tér. Minden egyéb puszta vélekedés.*

Démokritosz

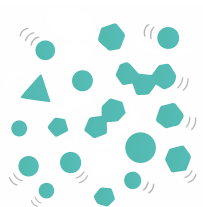
Az anyag atomos felépítése

- ▶ ősi törekvés az anyag végső alkotóelemeinek a megismerésére
- ▶ ókori gondolkodók: Thalész, Hérakleitosz, Empedoklész, Démokritosz, ...

*Semmi más nem létezik, csak az atomok és az
üres tér. Minden egyéb puszta vélekedés.*

Démokritosz

- ▶ tudomány a 19. század végén:

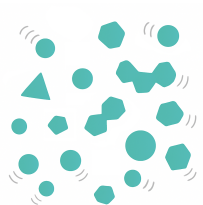
Az anyag atomos felépítése

- ▶ ősi törekvés az anyag végső alkotóelemeinek a megismerésére
- ▶ ókori gondolkodók: Thalész, Hérakleitosz, Empedoklész, Démokritosz, ...

*Semmi más nem létezik, csak az atomok és az
üres tér. Minden egyéb puszta vélekedés.*

Démokritosz

- ▶ tudomány a 19. század végén:
  - ▶ az anyag a kémiai elemek atomjaiból épül fel

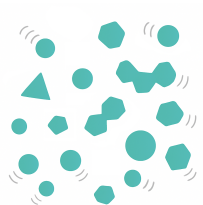
Az anyag atomos felépítése

- ▶ ősi törekvés az anyag végső alkotóelemeinek a megismerésére
- ▶ ókori gondolkodók: Thalész, Hérakleitosz, Empedoklész, Démokritosz, ...

Semmi más nem létezik, csak az atomok és az üres tér. Minden egyéb pusztá vélekedés.

Démokritosz

- ▶ tudomány a 19. század végén:
  - ▶ az anyag a kémiai elemek atomjaiból épül fel
  - ▶ van periódusos rendszer, ismertek az atomtömegek

Az anyag atomos felépítése

► ősi tö

► ókori

Sem
üres

► tudor

► a

► v

Periodische Gesetzmässigkeit der Elemente nach Mendelejeff.

Reihen	Gruppe I $R^2 O$	Gruppe II RO	Gruppe III $R^2 O^3$	Gruppe IV RH^4 RO^2	Gruppe V RH^3 $R^2 O^5$	Gruppe VI RH^2 RO^3	Gruppe VII RH $R^2 O^7$	Gruppe VIII RO^4
1	H=1							
2	Li=7	Be=9,4	B=11	C=12	N=14	O=16	F=19	
3	Na=23	Mg=24	Al=27,3	Si=28	P=31	S=32	Cl=35,5	
4	K=39	Ca=40	Sc=44	Ti=48	V=51	Cr=52	Mn=55	Fe=56, Co=59 Ni=59, Cu=63
5	(Cu=63)	Zn=65	Ga=68	--72	As=75	Se=79	Br=80	
6	Rb=85	Sr=87	Yt=88	Zr=90	Nb=94	Mo=96	--100	Ru=104, Rh=104 Pd=106, Ag=108
7	(Ag=108)	Cd=112	In=113	Sn=118	Sb=122	Te=125	J=127	
8	Cs=133	Ba=137	Ce=137	La=139	--	Di=145?	--	-- -- -- --
9	(-)	--	--	--	--	--	--	
10	-- 165	-- 169	Er=170	--173	Ta=182	W=184	--	Pt=194, Os=195(?) Ir=193, Au=196
11	(Au=196)	Hg=200	Tl=204	Pb=208	Bi=210	--	--	
12	--	--	--	Th=231	--	U=240	--	-- -- -- --

1885

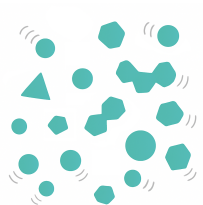
Az anyag atomos felépítése

- ▶ ősi törekvés az anyag végső alkotóelemeinek a megismerésére
- ▶ ókori gondolkodók: Thalész, Hérakleitosz, Empedoklész, Démokritosz, ...

Semmi más nem létezik, csak az atomok és az üres tér. Minden egyéb puszta vélekedés.

Démokritosz

- ▶ tudomány a 19. század végén:
  - ▶ az anyag a kémiai elemek atomjaiból épül fel
  - ▶ van periódusos rendszer, ismertek az atomtömegek
  - ▶ ismert az elektromos, a mágneses és a gravitációs kölcsönhatás

Az anyag atomos felépítése

- ▶ ősi törekvés az anyag végső alkotóelemeinek a megismerésére
- ▶ ókori gondolkodók: Thalész, Hérakleitosz, Empedoklész, Démokritosz, ...

Semmi más nem létezik, csak az atomok és az üres tér. Minden egyéb puszta vélekedés.

Démokritosz

- ▶ tudomány a 19. század végén:
  - ▶ az anyag a kémiai elemek atomjaiból épül fel
  - ▶ van periódusos rendszer, ismertek az atomtömegek
  - ▶ ismert az elektromos, a mágneses és a gravitációs kölcsönhatás
  - ▶ sugárzások is ismertek: fény, katódsugárzás, röntgensugárzás, radioaktív α - és β -sugárzás (1900-ban már a γ -sugárzás is)

Az első elképzelés az atom felépítéséről

Az első elképzelés az atom felépítéséről

- ▶ J. J. Thomson 1897-ben felfedezi az **elektront**: a katódsugárzás részecskéjét és minden elem atomjának alkotórészét

Az első elképzelés az atom felépítéséről

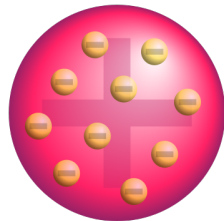
- ▶ J. J. Thomson 1897-ben felfedezi az **elektront**: a katódsugárzás részecskéjét és minden elem atomjának alkotórészét
- ▶ az atom már nem oszthatatlan

Az első elképzelés az atom felépítéséről

- ▶ J. J. Thomson 1897-ben felfedezi az **elektront**: a katódsugárzás részecskéjét és minden elem atomjának alkotórészét
- ▶ az atom már nem oszthatatlan
- ▶ **Thomson-féle atommodell (1904)**: folytonos eloszlású pozitív töltésű rész és benne pontszerű, negatív töltésű elektronok

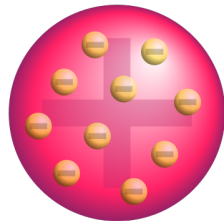
Az első elképzelés az atom felépítéséről

- ▶ J. J. Thomson 1897-ben felfedezi az **elektront**: a katódsugárzás részecskéjét és minden elem atomjának alkotórészét
- ▶ az atom már nem oszthatatlan
- ▶ **Thomson-féle atommodell (1904)**: folytonos eloszlású pozitív töltésű rész és benne pontszerű, negatív töltésű elektronok

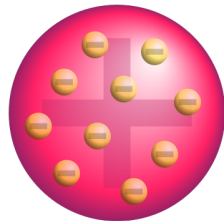
Az első elképzelés az atom felépítéséről

- ▶ J. J. Thomson 1897-ben felfedezi az **elektront**: a katódsugárzás részecskéjét és minden elem atomjának alkotórészét
- ▶ az atom már nem oszthatatlan
- ▶ **Thomson-féle atommodell (1904)**: folytonos eloszlású pozitív töltésű rész és benne pontszerű, negatív töltésű elektronok
- ▶ az elektronok nyugalomban vannak vagy meghatározott pályákon keringenek

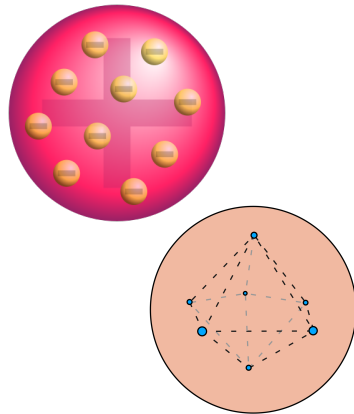
Az első elképzelés az atom felépítéséről

- ▶ J. J. Thomson 1897-ben felfedezi az **elektront**: a katódsugárzás részecskéjét és minden elem atomjának alkotórészét
- ▶ az atom már nem oszthatatlan
- ▶ **Thomson-féle atommodell (1904)**: folytonos eloszlású pozitív töltésű rész és benne pontszerű, negatív töltésű elektronok
- ▶ az elektronok nyugalomban vannak vagy meghatározott pályákon keringenek
- ▶ vannak stabil elektronelrendeződések

Az első elképzelés az atom felépítéséről

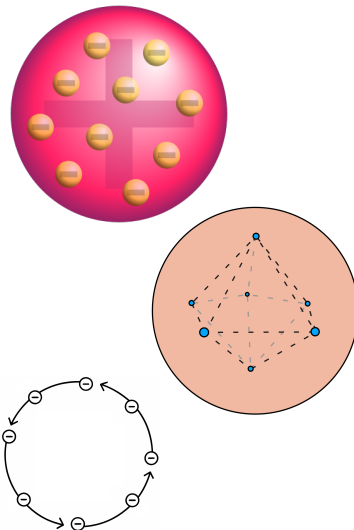
- ▶ J. J. Thomson 1897-ben felfedezi az **elektront**: a katódsugárzás részecskéjét és minden elem atomjának alkotórészét
- ▶ az atom már nem oszthatatlan
- ▶ **Thomson-féle atommodell (1904)**: folytonos eloszlású pozitív töltésű rész és benne pontszerű, negatív töltésű elektronok
- ▶ az elektronok nyugalomban vannak vagy meghatározott pályákon keringenek
- ▶ vannak stabil elektronelrendeződések

Az első elképzelés az atom felépítéséről

- ▶ J. J. Thomson 1897-ben felfedezi az **elektront**: a katódsugárzás részecskéjét és minden elem atomjának alkotórészét
- ▶ az atom már nem oszthatatlan
- ▶ **Thomson-féle atommodell (1904)**: folytonos eloszlású pozitív töltésű rész és benne pontszerű, negatív töltésű elektronok
- ▶ az elektronok nyugalomban vannak vagy meghatározott pályákon keringenek
- ▶ vannak stabil elektronelrendeződések

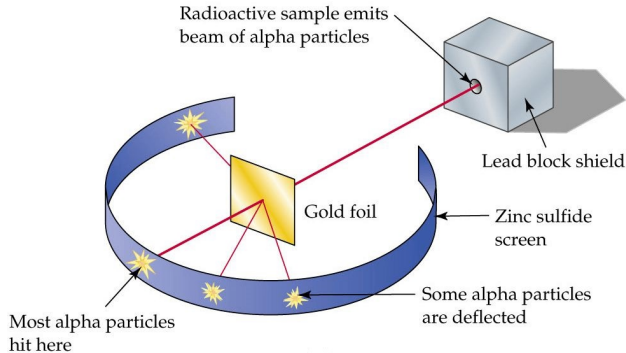
Az atommag felfedezése

Az atommag felfedezése

- ▶ Hans Geiger és Ernest Marsden kísérletet végeznek Ernest Rutherford ötlete alapján (1909)

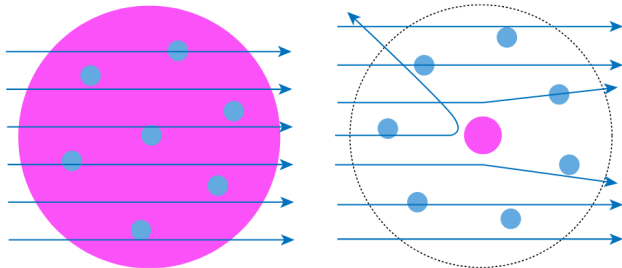
Az atommag felfedezése

- ▶ Hans Geiger és Ernest Marsden kísérletet végeznek Ernest Rutherford ötlete alapján (1909)

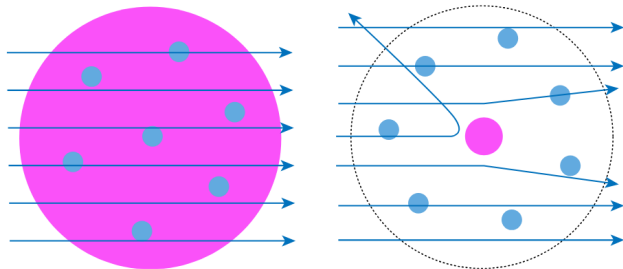
Az atommag felfedezése

- ▶ Hans Geiger és Ernest Marsden kísérletet végeznek Ernest Rutherford ötlete alapján (1909)

Az atommag felfedezése

- ▶ Hans Geiger és Ernest Marsden kísérletet végeznek Ernest Rutherford ötlete alapján (1909)

- ▶ az atom tömegének szinte teljes egésze egy kis méretű, pozitív töltésű részbe koncentrálódik, az atommagba (Rutherford, 1911; végső kísérleti megerősítés 1913-ban)

Atommodellek a mag felfedezését követően

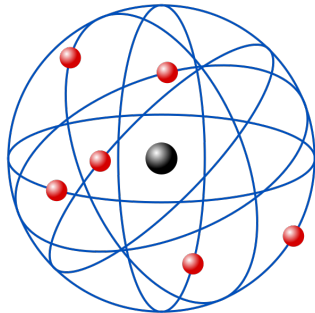
Atommodellek a mag felfedezését követően

- ▶ **Rutherford-modell (1911)**: az elektron kering a mag körül

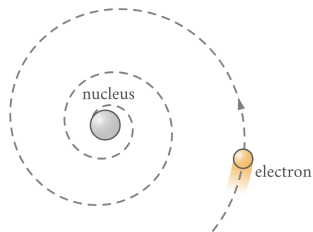
Atommodellek a mag felfedezését követően

- ▶ **Rutherford-modell (1911):** az elektron kering a mag körül

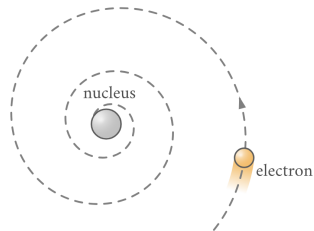
Atommodellek a mag felfedezését követően

- ▶ **Rutherford-modell (1911):** az elektron kering a mag körül

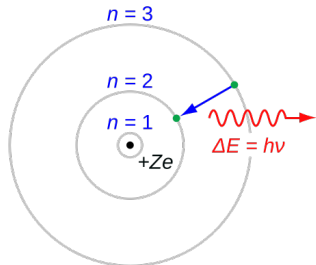
Atommodellek a mag felfedezését követően

- ▶ **Rutherford-modell (1911)**: az elektron kering a mag körül
- ▶ **Bohr-modell (1913)**: csak bizonyos megengedett kör alakú elektronpályák

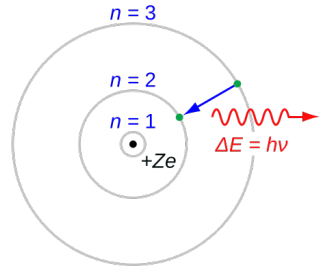
Atommodellek a mag felfedezését követően

- ▶ **Rutherford-modell (1911)**: az elektron kering a mag körül
- ▶ **Bohr-modell (1913)**: csak bizonyos megengedett kör alakú elektronpályák

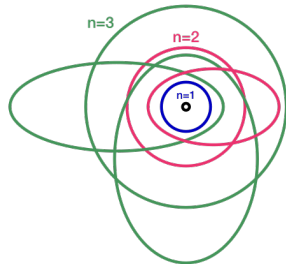
Atommodellek a mag felfedezését követően

- ▶ **Rutherford-modell (1911)**: az elektron kering a mag körül
- ▶ **Bohr-modell (1913)**: csak bizonyos megengedett kör alakú elektronpályák
- ▶ **Bohr–Sommerfeld-modell**: ellipszis alakú elektronpályák

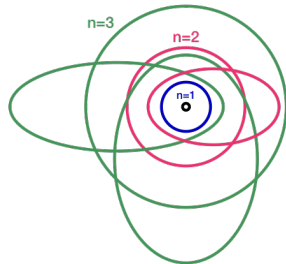
Atommodellek a mag felfedezését követően

- ▶ **Rutherford-modell (1911):** az elektron kering a mag körül
- ▶ **Bohr-modell (1913):** csak bizonyos megengedett kör alakú elektronpályák
- ▶ **Bohr–Sommerfeld-modell:** ellipszis alakú elektronpályák

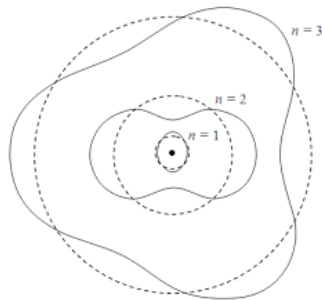
Atommodellek a mag felfedezését követően

- ▶ **Rutherford-modell (1911):** az elektron kering a mag körül
- ▶ **Bohr-modell (1913):** csak bizonyos megengedett kör alakú elektronpályák
- ▶ **Bohr–Sommerfeld-modell:** ellipszis alakú elektronpályák
- ▶ **Bohr–de Broglie-modell (1924):** minden részecske hullámtermészetet mutat, csak olyan elektronpályák, ahol az elektron mint állóhullám létezhet

Atommodellek a mag felfedezését követően

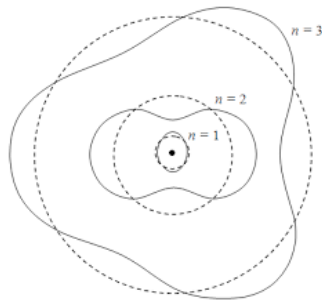
- ▶ **Rutherford-modell (1911):** az elektron kering a mag körül
- ▶ **Bohr-modell (1913):** csak bizonyos megengedett kör alakú elektronpályák
- ▶ **Bohr–Sommerfeld-modell:** ellipszis alakú elektronpályák
- ▶ **Bohr–de Broglie-modell (1924):** minden részecske hullámtermészetet mutat, csak olyan elektronpályák, ahol az elektron mint állóhullám létezhet

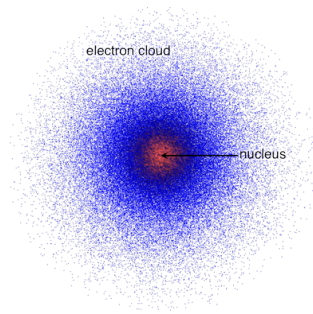
Atommodellek a mag felfedezését követően

- ▶ **Rutherford-modell (1911):** az elektron kering a mag körül
- ▶ **Bohr-modell (1913):** csak bizonyos megengedett kör alakú elektronpályák
- ▶ **Bohr–Sommerfeld-modell:** ellipszis alakú elektronpályák
- ▶ **Bohr–de Broglie-modell (1924):** minden részecske hullámtermészetet mutat, csak olyan elektronpályák, ahol az elektron mint állóhullám létezhet
- ▶ **kvantummechanikai modell (1926):** az elektron csak egy bizonyos valószínűséggel tartózkodik valahol az atommag körül

Atommodellek a mag felfedezését követően

- ▶ **Rutherford-modell (1911):** az elektron kering a mag körül
- ▶ **Bohr-modell (1913):** csak bizonyos megengedett kör alakú elektronpályák
- ▶ **Bohr–Sommerfeld-modell:** ellipszis alakú elektronpályák
- ▶ **Bohr–de Broglie-modell (1924):** minden részecske hullámtermészetet mutat, csak olyan elektronpályák, ahol az elektron mint állóhullám létezhet
- ▶ **kvantummechanikai modell (1926):** az elektron csak egy bizonyos valószínűséggel tartózkodik valahol az atommag körül

Mi van az atommagban?

Mi van az atommagban?

- ▶ a pozitív töltésű proton felfedezése
(Rutherford, 1919)

Mi van az atommagban?

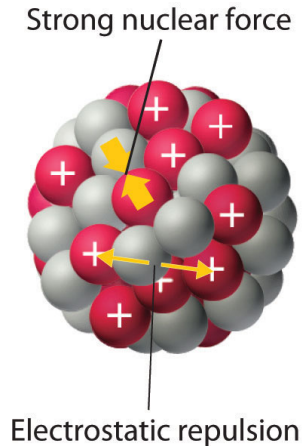
- ▶ a pozitív töltésű proton felfedezése (Rutherford, 1919)
- ▶ az elektromosan semleges neutron felfedezése (James Chadwick, 1932)

Mi van az atommagban?

- ▶ a pozitív töltésű proton felfedezése (Rutherford, 1919)
- ▶ az elektromosan semleges neutron felfedezése (James Chadwick, 1932)
- ▶ a nukleon és az atommag proton-neutron modellje (Werner Heisenberg, Dmitri Ivanenko, 1932)

Mi van az atommagban?

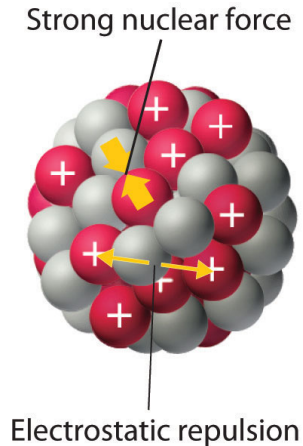
- ▶ a pozitív töltésű proton felfedezése (Rutherford, 1919)
- ▶ az elektromosan semleges neutron felfedezése (James Chadwick, 1932)
- ▶ a nukleon és az atommag proton-neutron modellje (Werner Heisenberg, Dmitri Ivanenko, 1932)

Mi van az atommagban?

- ▶ a pozitív töltésű proton felfedezése (Rutherford, 1919)
- ▶ az elektromosan semleges neutron felfedezése (James Chadwick, 1932)
- ▶ a nukleon és az atommag proton-neutron modellje (Werner Heisenberg, Dmitri Ivanenko, 1932)
- ▶ egy új kölcsönhatás: kis hatótávolságú erős magerő

$$d \sim 10^{-15} \text{ m} = 1 \text{ fm}$$

A látás mechanizmusa

A látás mechanizmusa

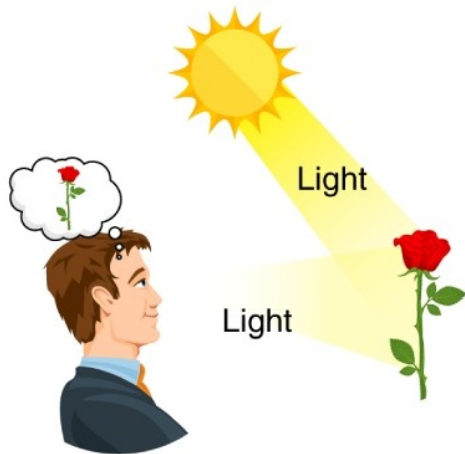
- ▶ az atommagot és alkotóit hasonló módon „láthatjuk”, mint bármi más

A látás mechanizmusa

- ▶ az atommagot és alkotóit hasonló módon „láthatjuk”, mint bármi mást
- ▶ a fény szóródik a megfigyelt tárgyon és a szembe jut

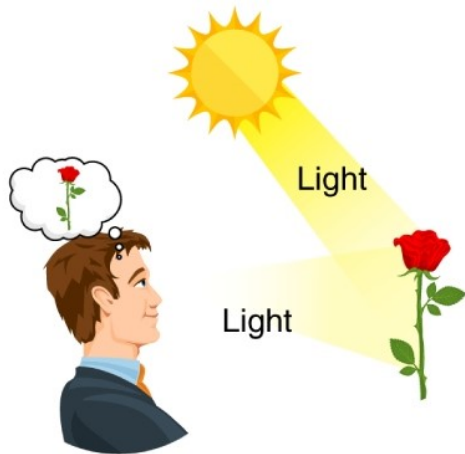
A látás mechanizmusa

- ▶ az atommagot és alkotóit hasonló módon „láthatjuk”, mint bármi mást
- ▶ a fény szóródik a megfigyelt tárgyon és a szembe jut

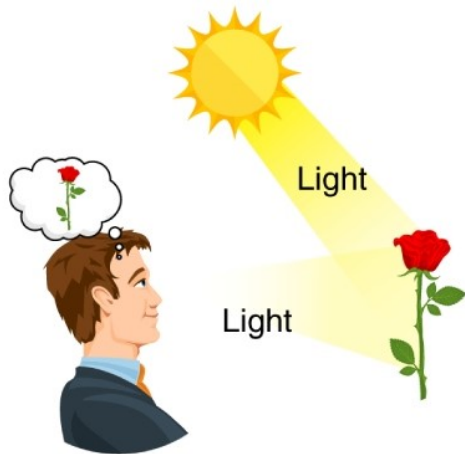
A látás mechanizmusa

- ▶ az atommagot és alkotóit hasonló módon „láthatjuk”, mint bármi mást
- ▶ a fény szóródik a megfigyelt tárgyon és a szembe jut
- ▶ a szem érzékelő idegsejtjei a fényben kódolt információt az agyba juttatják

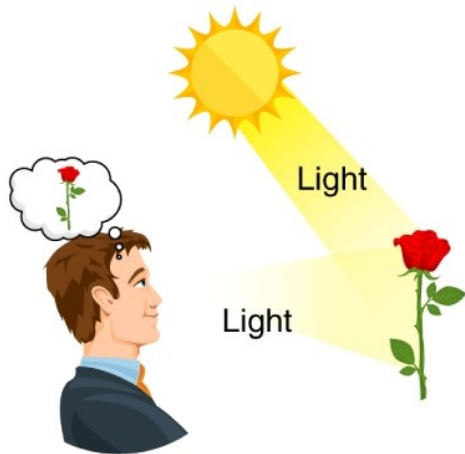
A látás mechanizmusa

- ▶ az atommagot és alkotóit hasonló módon „láthatjuk”, mint bármi más
- ▶ a fény szóródik a megfigyelt tárgyon és a szembe jut
- ▶ a szem érzékelő idegsejtjei a fényben kódolt információt az agyba juttatják
- ▶ az agy előállítja a tárgy képét

A látás mechanizmusa

- ▶ az atommagot és alkotóit hasonló módon „láthatjuk”, mint bármi más
- ▶ a fény szóródik a megfigyelt tárgyon és a szembe jut
- ▶ a szem érzékelő idegsejtjei a fényben kódolt információt az agyba juttatják
- ▶ az agy előállítja a tárgy képét
- ▶ a fény elektromágneses hullám és egyben fényrészecskék (fotonok) áradata

Az elektromágneses hullámok szabta korlátok

Az elektromágneses hullámok szabta korlátok

- ▶ kis méretek vizsgálatához nagy nagyítású „mikroszkóp” kell

Az elektromágneses hullámok szabta korlátok

- ▶ kis méretek vizsgálatához nagy nagyítású „mikroszkóp” kell
- ▶ felbontás: a legkisebb d távolság, amelynél két pont még külön látható

$$d \sim \lambda, \text{ ahol } \lambda \text{ a hullámhossz}$$

Az elektromágneses hullámok szabta korlátok

- ▶ kis méretek vizsgálatához nagy nagyítású „mikroszkóp” kell
- ▶ felbontás: a legkisebb d távolság, amelynél két pont még külön látható

$$d \sim \lambda, \text{ ahol } \lambda \text{ a hullámhossz}$$

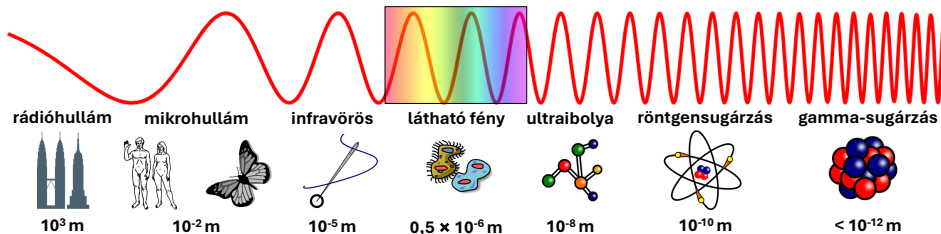
- ▶ látható fény: $380 \text{ nm} \leq \lambda \leq 750 \text{ nm} \rightarrow$ van egy természetes korlát

Az elektromágneses hullámok szabta korlátok

- ▶ kis méretek vizsgálatához nagy nagyítású „mikroszkóp” kell
- ▶ felbontás: a legkisebb d távolság, amelynél két pont még külön látható

$$d \sim \lambda, \text{ ahol } \lambda \text{ a hullámhossz}$$

- ▶ látható fény: $380 \text{ nm} \leq \lambda \leq 750 \text{ nm} \rightarrow$ van egy természetes korlát

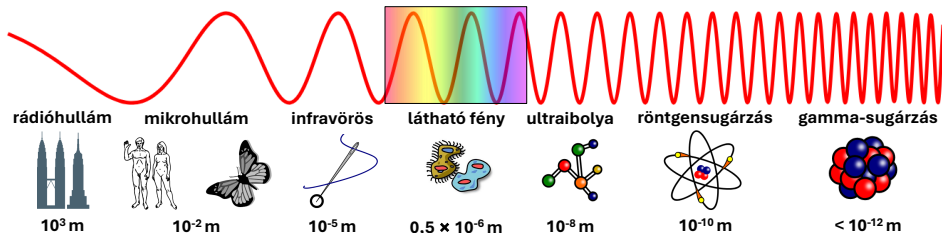

Az elektromágneses hullámok szabta korlátok

- ▶ kis méretek vizsgálatához nagy nagyítású „mikroszkóp” kell
- ▶ felbontás: a legkisebb d távolság, amelynél két pont még külön látható

$$d \sim \lambda, \text{ ahol } \lambda \text{ a hullámhossz}$$

- ▶ látható fény: $380 \text{ nm} \leq \lambda \leq 750 \text{ nm} \rightarrow$ van egy természetes korlát

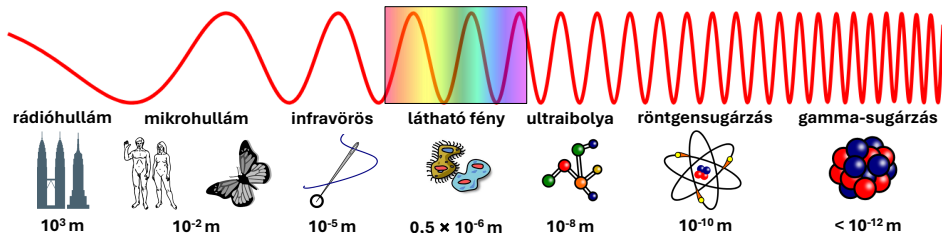
- ▶ röntgendiffrakció: „látható” a kristályos anyagok belső szerkezete, atomrácsa

Az elektromágneses hullámok szabta korlátok

- ▶ kis méretek vizsgálatához nagy nagyítású „mikroszkóp” kell
- ▶ felbontás: a legkisebb d távolság, amelynél két pont még külön látható

$$d \sim \lambda, \text{ ahol } \lambda \text{ a hullámhossz}$$

- ▶ látható fény: $380 \text{ nm} \leq \lambda \leq 750 \text{ nm} \rightarrow$ van egy természetes korlát

- ▶ röntgendifrakció: „látható” a kristályos anyagok belső szerkezete, atomrácsa
- ▶ a (valós) gamma-fotonok nyalábja nem praktikus az atommag és alkotóinak vizsgálatára (pl. bonyolult kölcsönhatás: kevésbé tiszta, hogy mit is látunk)

Hogyan „láthatjuk” az atommagot és alkotóit?

Hogyan „láthatjuk” az atommagot és alkotóit?

- ▶ elektromágneses hullámok helyett részecskenyalábok

Hogyan „láthatjuk” az atommagot és alkotóit?

- ▶ elektromágneses hullámok helyett részecskenyalábok
- ▶ de Broglie (1924): minden részecske viselkedhet hullámként (anyaghullám)

$$\lambda = \frac{h}{p} \quad \rightarrow \quad \lambda \sim \frac{1}{E}$$

h – Planck állandó, p – a részecske impulzusa, E – az energiája

Hogyan „láthatjuk” az atommagot és alkotóit?

- ▶ elektromágneses hullámok helyett részecskenyalábok
- ▶ de Broglie (1924): minden részecske viselkedhet hullámként (anyaghullám)

$$\lambda = \frac{h}{p} \quad \rightarrow \quad \lambda \sim \frac{1}{E}$$

h – Planck állandó, p – a részecske impulzusa, E – az energiája

- ▶ a finomabb szerkezetek feltárásához egyre nagyobb energia kell!

Hogyan „láthatjuk” az atommagot és alkotóit?

- ▶ elektromágneses hullámok helyett részecskenyalábok
- ▶ de Broglie (1924): **minden részecske viselkedhet hullámként** (anyaghullám)

$$\lambda = \frac{h}{p} \quad \rightarrow \quad \lambda \sim \frac{1}{E}$$

h – Planck állandó, p – a részecske impulzusa, E – az energiája

- ▶ **a finomabb szerkezetek feltárásához egyre nagyobb energia kell!**
- ▶ az energiát mérhetjük elektronvoltban: $1 \text{ eV} = 1,6 \times 10^{-19} \text{ J}$

Hogyan „láthatjuk” az atommagot és alkotóit?

- ▶ elektromágneses hullámok helyett részecskenyalábok
- ▶ de Broglie (1924): **minden részecske viselkedhet hullámként** (anyag hullám)

$$\lambda = \frac{h}{p} \quad \rightarrow \quad \lambda \sim \frac{1}{E}$$

h – Planck állandó, p – a részecske impulzusa, E – az energiája

- ▶ **a finomabb szerkezetek feltárásához egyre nagyobb energia kell!**
- ▶ az energiát mérhetjük elektronvoltban: $1 \text{ eV} = 1,6 \times 10^{-19} \text{ J}$

eszköz	vizsgáló részecske	felbontás
mikroszkóp	látható fény fotonja (3 eV)	200 nm
elektron-mikroszkóp	elektron (100 keV)	10^{-10} m
radioaktív elem	α -részecske (5 MeV)	10^{-15} m (fm)
gyorsítók	elektron (200 GeV)	10^{-18} m
	proton (13,6 TeV)	10^{-19} m

„Látás” szóráskíslettel

„Látás” szórás kísérlettel

- ▶ „fény”: részecskék nyalábja

„Látás” szórás kísérlettel

- ▶ „fény”: részecskék nyalábja
- ▶ tárgy: az anyag atomjai; atommag és alkotói

„Látás” szórás kísérlettel

- ▶ „fény”: részecskék nyalábja
- ▶ tárgy: az anyag atomjai; atommag és alkotói
- ▶ „szem”: részecskedetektor

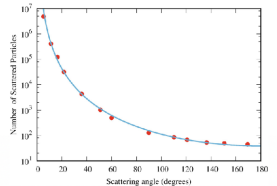
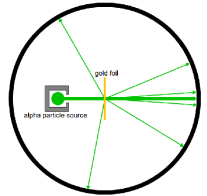
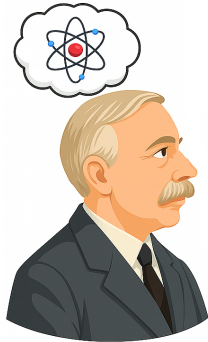

„Látás” szórás kísérlettel

- ▶ „fény”: részecskék nyalábja
- ▶ tárgy: az anyag atomjai; atommag és alkotói
- ▶ „szem”: részecskedetektor
- ▶ az eredmények feldolgozása, modellalkotás és modelltesztelés

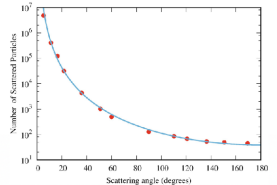
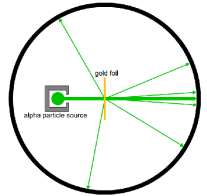
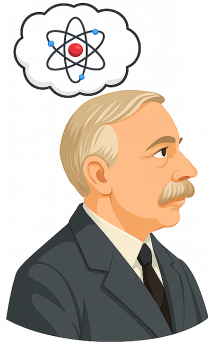
„Látás” szórás kísérlettel

- ▶ „fény”: részecskék nyalábja
- ▶ tárgy: az anyag atomjai; atommag és alkotói
- ▶ „szem”: részecskedetektor
- ▶ az eredmények feldolgozása, modellalkotás és modelltesztelés

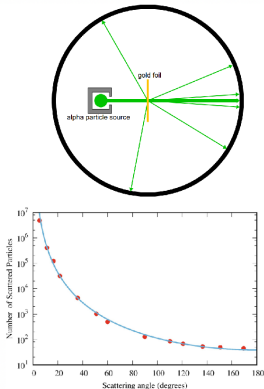
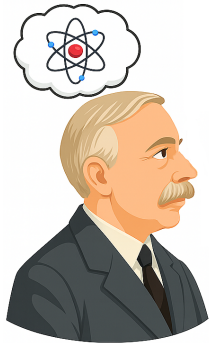
„Látás” szórás kísérlettel

- ▶ „fény”: részecskék nyalábja
- ▶ tárgy: az anyag atomjai; atommag és alkotói
- ▶ „szem”: részecskedetektor
- ▶ az eredmények feldolgozása, modellalkotás és modelltesztelés
- ▶ a részecskeütközésekből nyert szórási képből következtethető a belső szerkezet

„Látás” szórás kísérlettel

- ▶ „fény”: részecskék nyalábja
- ▶ tárgy: az anyag atomjai; atommag és alkotói
- ▶ „szem”: részecskedetektor
- ▶ az eredmények feldolgozása, modellalkotás és modelltesztelés
- ▶ a részecskeütközésekből nyert szórási képből következtethető a belső szerkezet
- ▶ számos szórás kísérlet a 20. század első felében α -részecskékkal, neutronokkal, protonokkal és deuteronnal

α -szórás és a magok sugara

α -szórás és a magok sugara

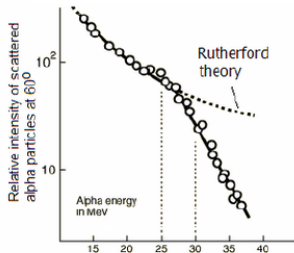
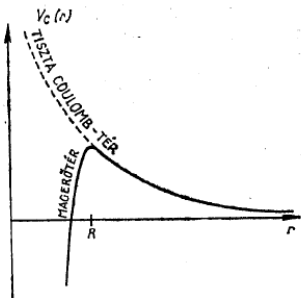
- ▶ anomális α -szórás

α -szórás és a magok sugara

- ▶ anomális α -szórás
- ▶ az α -részecske behatol a magerőtérbe

α -szórás és a magok sugara

- ▶ anomális α -szórás
- ▶ az α -részecske behatol a magerőtérbe

α -szórás és a magok sugara

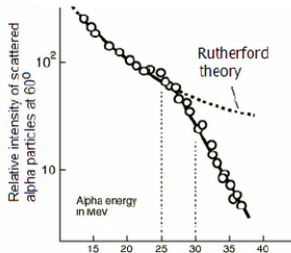
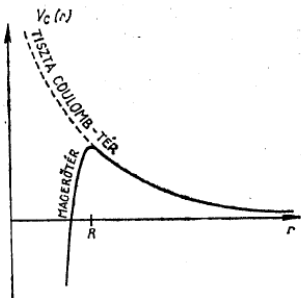
- ▶ anomális α -szórás
- ▶ az α -részecske behatol a magerőtérbe
- ▶ a gömb alakúnak feltételezett atommag maganyagának sugara:

$$R = r_0 A^{1/3}, \quad r_0 = (1.4-1.5) \text{ fm}$$

A: tömegszám = protonszám + neutronszám

Dr. Györgyi Géza, Elméleti magfizika (1961)

G. W. Farwell and H. E. Wegner, Phys. Rev. 93, 356 (1954)

Neutronszórás

Neutronszóráás

- ▶ nukleáris kölcsönhatás, $E = 90 \text{ MeV}$
(elektromos erők nem hatnak)

Neutronszóráás

- ▶ nukleáris kölcsönhatás, $E = 90 \text{ MeV}$
(elektromos erők nem hatnak)
- ▶ az atommag nukleáris sugarának mérése

Neutronszórás

- ▶ nukleáris kölcsönhatás, $E = 90 \text{ MeV}$
(elektromos erők nem hatnak)
- ▶ az atommag nukleáris sugarának mérése
- ▶ a neutronnyaláb anyagon való áthaladása
során bekövetkező gyengülése alapján

Neutronszórás

- ▶ nukleáris kölcsönhatás, $E = 90 \text{ MeV}$
(elektromos erők nem hatnak)
- ▶ az atommag nukleáris sugarának mérése
- ▶ a neutronnyaláb anyagon való áthaladása
során bekövetkező gyengülése alapján
- ▶ a gömb alakúnak feltételezett atommag
maganyagának sugara:

$$R = r_0 A^{1/3}, \quad r_0 = 1,37 \text{ fm}$$

S. Fernbach, R. Serber, T.B. Taylor,
Phys.Rev. 75 (1949)

Neutronszórás

- ▶ nukleáris kölcsönhatás, $E = 90$ MeV (elektromos erők nem hatnak)
- ▶ az atommag nukleáris sugarának mérése
- ▶ a neutronnyaláb anyagon való áthaladása során bekövetkező gyengülése alapján
- ▶ a gömb alakúnak feltételezett atommag maganyagának sugara:

$$R = r_0 A^{1/3}, \quad r_0 = 1,37 \text{ fm}$$

S. Fernbach, R. Serber, T.B. Taylor,
Phys.Rev. 75 (1949)

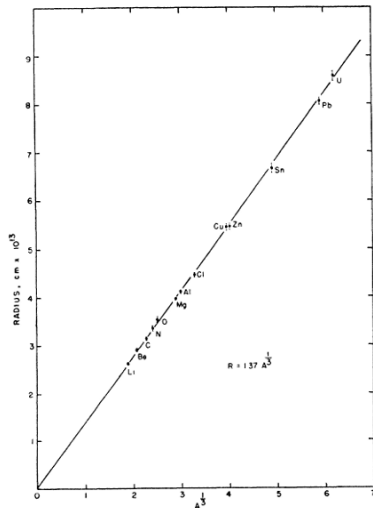

FIG. 2. Nuclear radii deduced from the total cross section measurements of Cook, McMillan, Peterson, and Sewell, plotted against the cube roots of the mass numbers. The straight line is $R = 1.37 A^{1/3} \times 10^{-13}$ cm.

Elektronszórás: a magok töltéseloszlása

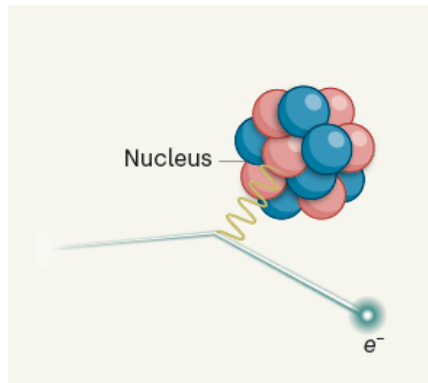

Elektronszórás: a magok töltéseloszlása

- ▶ a mag szerkezetének kitapogatása az elektromos kölcsönhatás segítségével

Elektronszórás: a magok töltéseloszlása

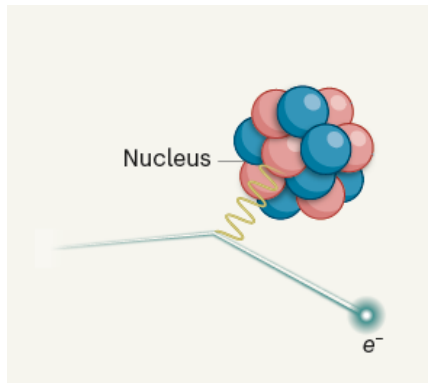
- ▶ a mag szerkezetének kitapogtatása az elektromos kölcsönhatás segítségével

$$153 \text{ MeV} \leq E_{e^-} \leq 1000 \text{ MeV}$$

Elektronszórás: a magok töltéseloszlása

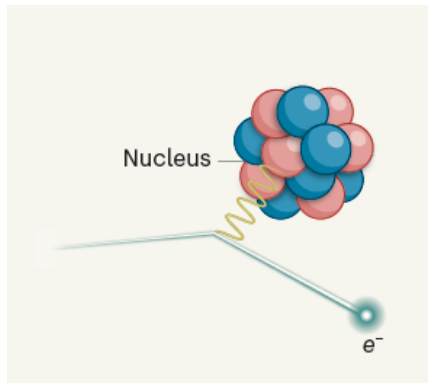
- ▶ a mag szerkezetének kitapogatása az elektromos kölcsönhatás segítségével
- ▶ kísérletek R. Hofstadter vezetésével (Stanford), első eredmények 1953-ban

$$153 \text{ MeV} \leq E_{e^-} \leq 1000 \text{ MeV}$$

Elektronszórás: a magok töltéseloszlása

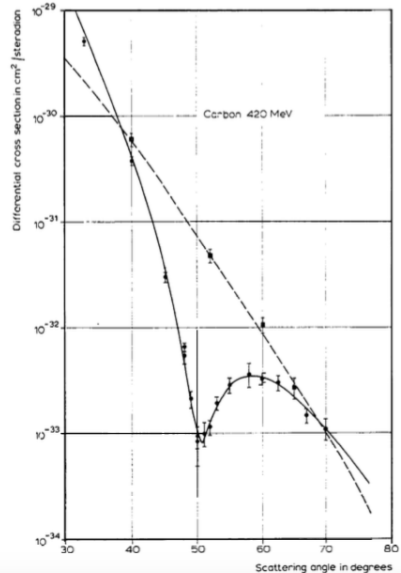
- ▶ a mag szerkezetének kitapogatása az elektromos kölcsönhatás segítségével
- ▶ kísérletek R. Hofstadter vezetésével (Stanford), első eredmények 1953-ban
- ▶ rugalmasan ütköző elektronok szögeloszlása → magon belüli töltéseloszlást leíró sűrűségfüggvény

$$153 \text{ MeV} \leq E_{e^-} \leq 1000 \text{ MeV}$$

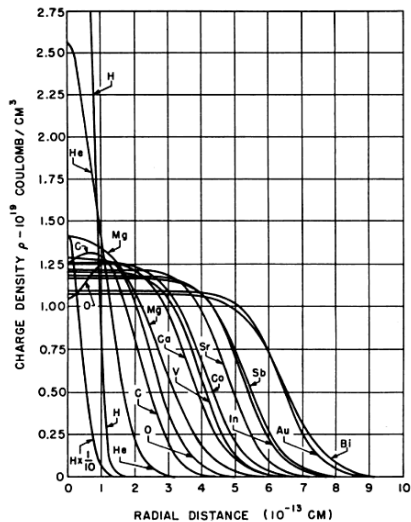
Elektronszórás: a magok töltéseloszlása

- ▶ a mag szerkezetének kitapogatása az elektromos kölcsönhatás segítségével
- ▶ kísérletek R. Hofstadter vezetésével (Stanford), első eredmények 1953-ban
- ▶ rugalmasan ütköző elektronok szögeloszlása → magon belüli töltéseloszlást leíró sűrűségfüggvény

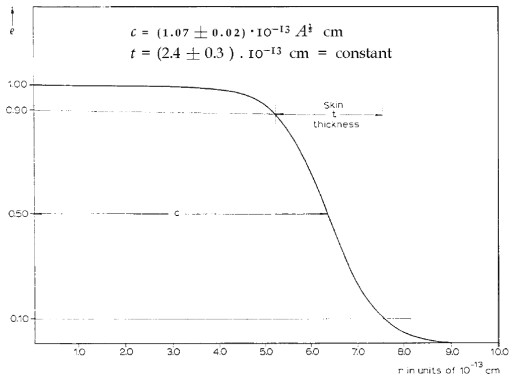
Elektronszórás: a magok töltéseloszlása

- ▶ a mag szerkezetének kitapogatása az elektromos kölcsönhatás segítségével
- ▶ kísérletek R. Hofstadter vezetésével (Stanford), első eredmények 1953-ban
- ▶ rugalmasan ütköző elektronok szögeloszlása → magon belüli töltéseloszlást leíró sűrűségfüggvény

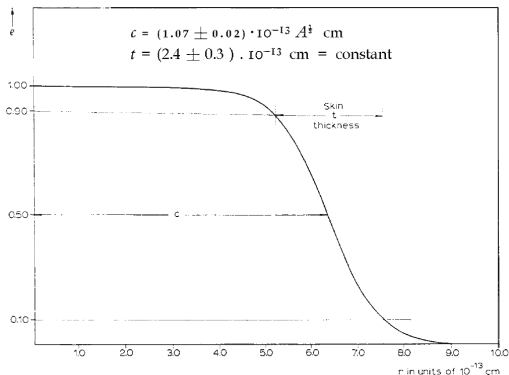
Elektronszórás: a magok töltéseloszlása

- ▶ a mag szerkezetének kitapogatása az elektromos kölcsönhatás segítségével
- ▶ kísérletek R. Hofstadter vezetésével (Stanford), első eredmények 1953-ban
- ▶ rugalmasan ütköző elektronok szögeloszlása → magon belüli töltéseloszlást leíró sűrűségfüggvény

Elektronszórás: a magok töltéseloszlása

- ▶ a mag szerkezetének kitapogatása az elektromos kölcsönhatás segítségével
- ▶ kísérletek R. Hofstadter vezetésével (Stanford), első eredmények 1953-ban
- ▶ rugalmasan ütköző elektronok szögeloszlása → magon belüli töltéseloszlást leíró sűrűségfüggvény
- ▶ van egy belső sűrűség (c) és egy vékony felületi („bőr”)réteg (t)

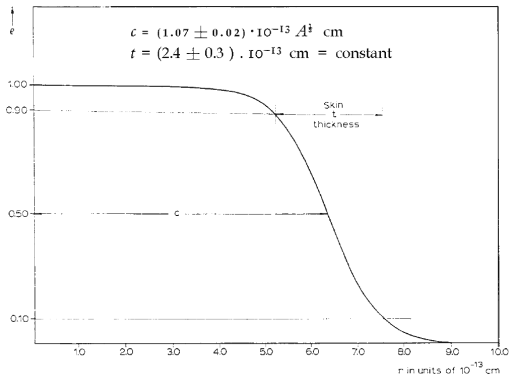

Elektronszórás: a magok töltéseloszlása

- ▶ a mag szerkezetének kitapogatása az elektromos kölcsönhatás segítségével
- ▶ kísérletek R. Hofstadter vezetésével (Stanford), első eredmények 1953-ban
- ▶ rugalmasan ütköző elektronok szögeloszlása → magon belüli töltéseloszlást leíró sűrűségfüggvény
- ▶ van egy belső sűrűség (c) és egy vékony felületi („bőr”) réteg (t)
- ▶ **első bizonyíték, hogy a proton és a neutron nem pontszerű**

$$\langle r_{p,E} \rangle = (0.75 \pm 0.05) \text{ fm} \quad \langle r_{p,E} \rangle = 0 \text{ fm}$$

$$\langle r_{p,M} \rangle = (0.97 \pm 0.10) \text{ fm} \quad \langle r_{n,M} \rangle = (0.8 \pm 0.1) \text{ fm}$$

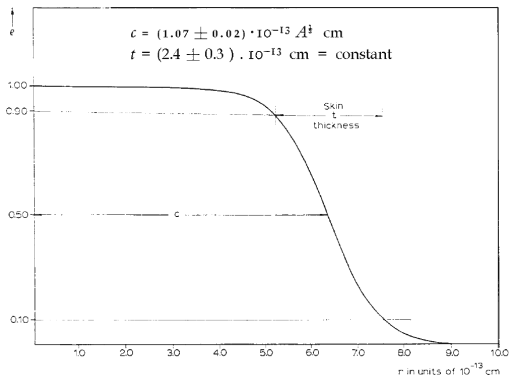

Elektronszórás: a magok töltéseloszlása

- ▶ a mag szerkezetének kitapogatása az elektromos kölcsönhatás segítségével
- ▶ kísérletek R. Hofstadter vezetésével (Stanford), első eredmények 1953-ban
- ▶ rugalmasan ütköző elektronok szögeloszlása → magon belüli töltéseloszlást leíró sűrűségfüggvény
- ▶ van egy belső sűrűség (c) és egy vékony felületi („bőr”) réteg (t)
- ▶ első bizonyíték, hogy a proton és a neutron nem pontszerű

$$\langle r_{p,E} \rangle = (0.75 \pm 0.05) \text{ fm} \quad \langle r_{p,E} \rangle = 0 \text{ fm}$$

$$\langle r_{p,M} \rangle = (0.97 \pm 0.10) \text{ fm} \quad \langle r_{n,M} \rangle = (0.8 \pm 0.1) \text{ fm}$$

$$\langle r_{p,E} \rangle = 0.879(8) \text{ fm} \text{ [2014]}$$

$$\langle r_{p,E} \rangle = 0.831(14) \text{ fm} \text{ [2019]}$$

A részecskék „állatkertje” és a Nyolcas Út

A részecskék „állatkertje” és a Nyolcas Út

- ▶ javaslat a magerő-kvantumok, a mezonok létezésére (Yukawa, 1935)

A részecskék „állatkertje” és a Nyolcas Út

- ▶ javaslat a magerő-kvantumok, a mezonok létezésére (Yukawa, 1935)
- ▶ 1947: a π^+ és π^- mezonok felfedezése

A részecskék „állatkertje” és a Nyolcas Út

- ▶ javaslat a magerő-kvantumok, a mezonok létezésére (Yukawa, 1935)
- ▶ 1947: a π^+ és π^- mezonok felfedezése
- ▶ ezután sok további erősen kölcsönható **hadron** részecske felfedezése

A részecskék „állatkertje” és a Nyolcas Út

- ▶ javaslat a magerő-kvantumok, a mezonok létezésére (Yukawa, 1935)
- ▶ 1947: a π^+ és π^- mezonok felfedezése
- ▶ ezután sok további erősen kölcsönható **hadron** részecske felfedezése

A részecskék „állatkertje” és a Nyolcas Út

- ▶ javaslat a magerő-kvantumok, a mezonok létezésére (Yukawa, 1935)
- ▶ 1947: a π^+ és π^- mezonok felfedezése
- ▶ ezután sok további erősen kölcsönható **hadron** részecske felfedezése
  - ▶ mezonok: π^0 , K^+ , K^- , K^0 , $\bar{K}^0$, η , K^{*+} , K^{*-} , K^{*0} , $\bar{K}^{*0}$, ρ^0 , ρ^+ , ρ^- , ω ...

A részecskék „állatkertje” és a Nyolcas Út

- ▶ javaslat a magerő-kvantumok, a mezonok létezésére (Yukawa, 1935)
- ▶ 1947: a π^+ és π^- mezonok felfedezése
- ▶ ezután sok további erősen kölcsönható **hadron** részecske felfedezése
  - ▶ mezonok: $\pi^0, K^+, K^-, K^0, \bar{K}^0, \eta, K^{*+}, K^{*-}, K^{*0}, \bar{K}^{*0}, \rho^0, \rho^+, \rho^-, \omega \dots$
  - ▶ barionok: $\Xi^-, \Xi^0, \Sigma^0, \Sigma^+, \Sigma^-, \Lambda, \Xi^{*0}, \Sigma^{*0}, \Sigma^{*+}, \Sigma^{*-}, \Delta^0, \Delta^+, \Delta^{++}, \dots$

A részecskék „állatkertje” és a Nyolcas Út

- ▶ javaslat a magerő-kvantumok, a mezonok létezésére (Yukawa, 1935)
- ▶ 1947: a π^+ és π^- mezonok felfedezése
- ▶ ezután sok további erősen kölcsönható **hadron** részecske felfedezése
  - ▶ mezonok: $\pi^0, K^+, K^-, K^0, \bar{K}^0, \eta, K^{*+}, K^{*-}, K^{*0}, \bar{K}^{*0}, \rho^0, \rho^+, \rho^-, \omega \dots$
  - ▶ barionok: $\Xi^-, \Xi^0, \Sigma^0, \Sigma^+, \Sigma^-, \Lambda, \Xi^{*0}, \Sigma^{*0}, \Sigma^{*+}, \Sigma^{*-}, \Delta^0, \Delta^+, \Delta^{++}, \dots$
- ▶ új kvantumszámok: barionszám (B), ritkaság (S , strangeness), ...

A részecskék „állatkertje” és a Nyolcas Út

- ▶ javaslat a magerő-kvantumok, a mezonok létezésére (Yukawa, 1935)
- ▶ 1947: a π^+ és π^- mezonok felfedezése
- ▶ ezután sok további erősen kölcsönható **hadron** részecske felfedezése
  - ▶ mezonok: $\pi^0, K^+, K^-, K^0, \bar{K}^0, \eta, K^{*+}, K^{*-}, K^{*0}, \bar{K}^{*0}, \rho^0, \rho^+, \rho^-, \omega \dots$
  - ▶ barionok: $\Xi^-, \Xi^0, \Sigma^0, \Sigma^+, \Sigma^-, \Lambda, \Xi^{*0}, \Sigma^{*0}, \Sigma^{*+}, \Sigma^{*-}, \Delta^0, \Delta^+, \Delta^{++}, \dots$
- ▶ új kvantumszámok: barionszám (B), ritkaság (S , strangeness), ...
- ▶ **Nyolcas Út**: rendezés 8-as és 10-es csoportokba az $SU(3)$ -szimmetria alapján (Gell-Mann, Ne'eman, 1961)

A részecskék „állatkertje” és a Nyolcas Út

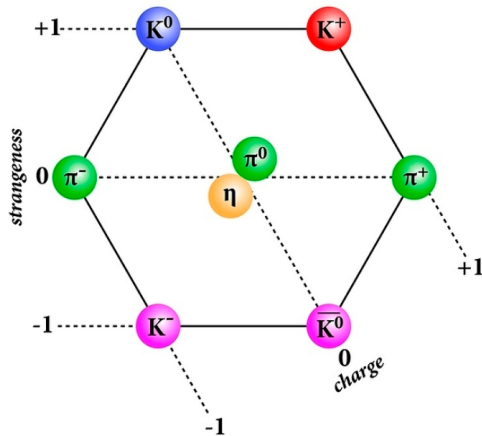
- ▶ javaslat a magerő-kvantumok, a mezonok létezésére (Yukawa, 1935)
- ▶ 1947: a π^+ és π^- mezonok felfedezése
- ▶ ezután sok további erősen kölcsönható **hadron** részecske felfedezése
  - ▶ mezonok: $\pi^0, K^+, K^-, K^0, \bar{K}^0, \eta, K^{*+}, K^{*-}, K^{*0}, \bar{K}^{*0}, \rho^0, \rho^+, \rho^-, \omega \dots$
  - ▶ barionok: $\Xi^-, \Xi^0, \Sigma^0, \Sigma^+, \Sigma^-, \Lambda, \Xi^{*0}, \Sigma^{*0}, \Sigma^{*+}, \Sigma^{*-}, \Delta^0, \Delta^+, \Delta^{++}, \dots$
- ▶ új kvantumszámok: barionszám (B), ritkaság (S , strangeness), ...
- ▶ **Nyolcas Út**: rendezés 8-as és 10-es csoportokba az SU(3)-szimmetria alapján (Gell-Mann, Ne'eman, 1961)

*A nemes nyolcrétű ösvény:
helyes gondolkodás, helyes szándék, helyes beszéd, ...*

Buddha tanítása

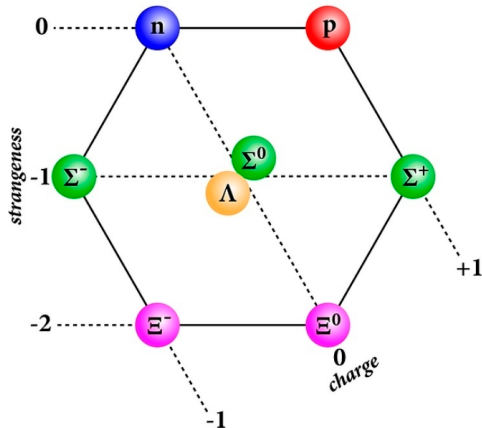
A részecskék „állatkertje” és a Nyolcas Út

- ▶ javaslat a magerő-kvantumok, a mezonok létezésére (Yukawa, 1935)
- ▶ 1947: a π^+ és π^- mezonok felfedezése
- ▶ ezután sok további erősen kölcsönható **hadron** részecske felfedezése
  - ▶ mezonok: $\pi^0, K^+, K^-, \bar{K}^0, \eta, K^{*+}, K^{*-}, K^{*0}, \bar{K}^{*0}, \rho^0, \rho^+, \rho^-, \omega \dots$
  - ▶ barionok: $\Xi^-, \Xi^0, \Sigma^0, \Sigma^+, \Sigma^-, \Lambda, \Xi^{*0}, \Sigma^{*0}, \Sigma^{*+}, \Sigma^{*-}, \Delta^0, \Delta^+, \Delta^{++}, \dots$
- ▶ új kvantumszámok: barionszám (B), ritkaság (S , strangeness), ...
- ▶ **Nyolcas Út**: rendezés 8-as és 10-es csoportokba az SU(3)-szimmetria alapján (Gell-Mann, Ne'eman, 1961)

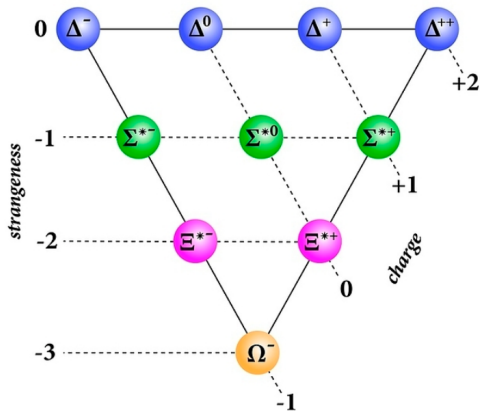
A részecskék „állatkertje” és a Nyolcas Út

- ▶ javaslat a magerő-kvantumok, a mezonok létezésére (Yukawa, 1935)
- ▶ 1947: a π^+ és π^- mezonok felfedezése
- ▶ ezután sok további erősen kölcsönható **hadron** részecske felfedezése
  - ▶ mezonok: π^0 , K^+ , K^- , K^0 , $\bar{K}^0$, η , K^{*+} , K^{*-} , K^{*0} , $\bar{K}^{*0}$, ρ^0 , ρ^+ , ρ^- , ω ...
  - ▶ barionok: Ξ^- , Ξ^0 , Σ^0 , Σ^+ , Σ^- , Λ , Ξ^{*0} , Σ^{*0} , Σ^{*+} , Σ^{*-} , Δ^0 , Δ^+ , Δ^{++} , ...
- ▶ új kvantumszámok: barionszám (B), ritkaság (S , strangeness), ...
- ▶ **Nyolcas Út**: rendezés 8-as és 10-es csoportokba az SU(3)-szimmetria alapján (Gell-Mann, Ne'eman, 1961)

A részecskék „állatkertje” és a Nyolcas Út

- ▶ javaslat a magerő-kvantumok, a mezonok létezésére (Yukawa, 1935)
- ▶ 1947: a π^+ és π^- mezonok felfedezése
- ▶ ezután sok további erősen kölcsönható **hadron** részecske felfedezése
  - ▶ mezonok: $\pi^0, K^+, K^-, K^0, \bar{K}^0, \eta, K^{*+}, K^{*-}, K^{*0}, \bar{K}^{*0}, \rho^0, \rho^+, \rho^-, \omega \dots$
  - ▶ barionok: $\Xi^-, \Xi^0, \Sigma^0, \Sigma^+, \Sigma^-, \Lambda, \Xi^{*0}, \Sigma^{*0}, \Sigma^{*+}, \Sigma^{*-}, \Delta^0, \Delta^+, \Delta^{++}, \dots$
- ▶ új kvantumszámok: barionszám (B), ritkaság (S , strangeness), ...
- ▶ **Nyolcas Út**: rendezés 8-as és 10-es csoportokba az SU(3)-szimmetria alapján (Gell-Mann, Ne'eman, 1961)

A „színes” kvarkok

A „színes” kvarkok

- ▶ Nyolcas Út → kvarkmodell: a mezonok és a barionok kvarkokból épülnek fel (Gell-Mann, Zweig, 1964)

A „színes” kvarkok

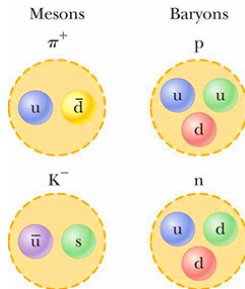
- ▶ Nyolcas Út → kvarkmodell: a mezonok és a barionok kvarkokból épülnek fel (Gell-Mann, Zweig, 1964)
- ▶ kvarkok: u (up), d (down), s (strange)

A „színes” kvarkok

- ▶ Nyolcas Út → kvarkmodell: a mezonok és a barionok kvarkokból épülnek fel (Gell-Mann, Zweig, 1964)
- ▶ kvarkok: u (up), d (down), s (strange)
- ▶ antikvarkok: $\bar{u}$ (antiup), $\bar{d}$ (antidown), $\bar{s}$ (antistrange)

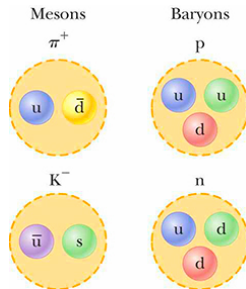
A „színes” kvarkok

- ▶ Nyolcas Út → kvarkmodell: a mezonok és a barionok kvarkokból épülnek fel (Gell-Mann, Zweig, 1964)
- ▶ kvarkok: u (up), d (down), s (strange)
- ▶ antikvarkok: $\bar{u}$ (antiup), $\bar{d}$ (antidown), $\bar{s}$ (antistrange)

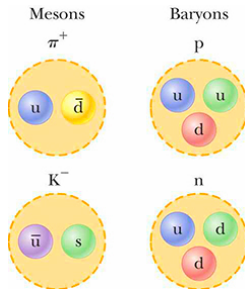
A „színes” kvarkok

- ▶ Nyolcas Út → **kvarkmodell**: a mezonok és a barionok kvarkokból épülnek fel (Gell-Mann, Zweig, 1964)
- ▶ **kvarkok**: u (up), d (down), s (strange)
- ▶ **antikvarkok**: $\bar{u}$ (antiup), $\bar{d}$ (antidown), $\bar{s}$ (antistrange)
- ▶ a kvarkok feles spinűek → kell egy új **kvantumtulajdonság: a szín**
(Greenberg, Han, Nambu, Gell-Mann, Fritzsche, 1964–1971)

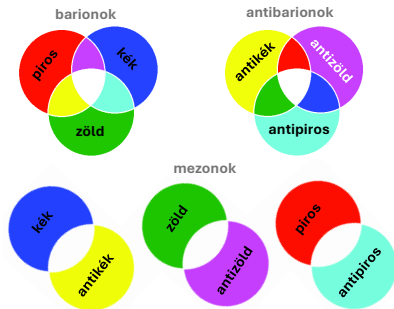
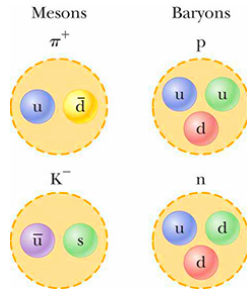
A „színes” kvarkok

- ▶ Nyolcas Út → **kvarkmodell**: a mezonok és a barionok kvarkokból épülnek fel (Gell-Mann, Zweig, 1964)
- ▶ **kvarkok**: u (up), d (down), s (strange)
- ▶ **antikvarkok**: $\bar{u}$ (antiup), $\bar{d}$ (antidown), $\bar{s}$ (antistrange)
- ▶ a kvarkok felelőssége → kell egy új **kvantumtulajdonság: a szín**
(Greenberg, Han, Nambu, Gell-Mann, Fritzsche, 1964–1971)
- ▶ a kvarkok „színesek”, a hadronok „fehérek”

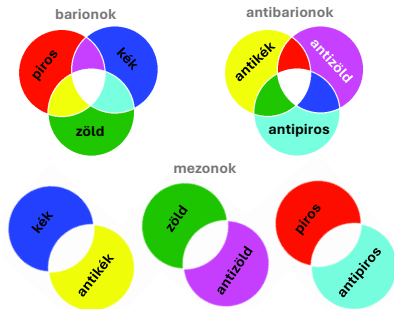
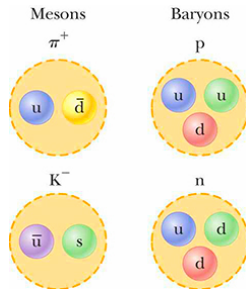
A „színes” kvarkok

- ▶ Nyolcas Út → **kvarkmodell**: a mezonok és a barionok kvarkokból épülnek fel (Gell-Mann, Zweig, 1964)
- ▶ **kvarkok**: u (up), d (down), s (strange)
- ▶ **antikvarkok**: $\bar{u}$ (antiup), $\bar{d}$ (antidown), $\bar{s}$ (antistrange)
- ▶ a kvarkok feles spinűek → kell egy új **kvantumtulajdonság: a szín**
(Greenberg, Han, Nambu, Gell-Mann, Fritzsche, 1964–1971)
- ▶ a kvarkok „színesek”, a hadronok „fehérek”

A „színes” kvarkok

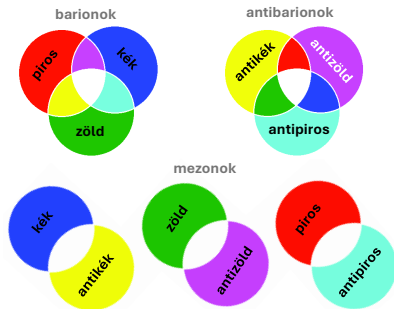
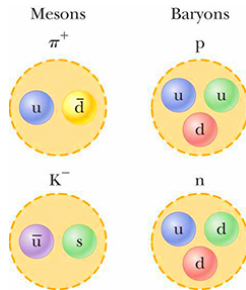
- ▶ Nyolcas Út → **kvarkmodell**: a mezonok és a barionok kvarkokból épülnek fel (Gell-Mann, Zweig, 1964)
- ▶ **kvarkok**: u (up), d (down), s (strange)
- ▶ **antikvarkok**: $\bar{u}$ (antiup), $\bar{d}$ (antidown), $\bar{s}$ (antistrange)
- ▶ a kvarkok feles spinűek → kell egy új **kvantumtulajdonság: a szín**
(Greenberg, Han, Nambu, Gell-Mann, Fritzsche, 1964–1971)
- ▶ a kvarkok „színesek”, a hadronok „fehérek”
- ▶ nem találtak szabad kvarkokat: „kvarkbezárás”

A „színes” kvarkok

- ▶ Nyolcas Út → kvarkmodell: a mezonok és a barionok kvarkokból épülnek fel (Gell-Mann, Zweig, 1964)
- ▶ kvarkok: u (up), d (down), s (strange)
- ▶ antikvarkok: $\bar{u}$ (antiup), $\bar{d}$ (antidown), $\bar{s}$ (antistrange)
- ▶ a kvarkok feles spinűek → kell egy új kvantumtulajdonság: a szín
(Greenberg, Han, Nambu, Gell-Mann, Fritzsche, 1964–1971)
- ▶ a kvarkok „színesek”, a hadronok „fehérek”
- ▶ nem találtak szabad kvarkokat: „kvarkbezárás”
- ▶ kétségek a kvarkok létezését illetően

A proton szerkezete első ízben (kísérletileg)

A proton szerkezete első ízben (kísérletileg)

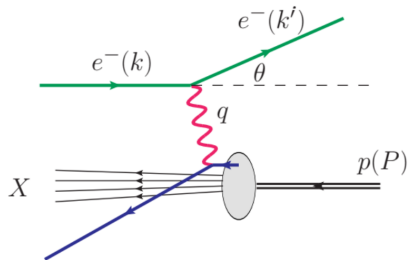
- ▶ mélyen rugalmatlan elektron-proton ütközések
(SLAC, Stanford, 1967–1973, $E_e \simeq 20$ GeV)

A proton szerkezete első ízben (kísérletileg)

- ▶ mélyen rugalmatlan elektron-proton ütközések
(SLAC, Stanford, 1967–1973, $E_e \simeq 20$ GeV)
- ▶ Friedman, Kendall, Taylor és társaik

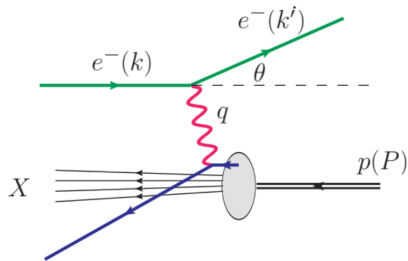
A proton szerkezete első ízben (kísérletileg)

- ▶ mélyen rugalmatlan elektron-proton ütközések (SLAC, Stanford, 1967–1973, $E_e \simeq 20$ GeV)
- ▶ Friedman, Kendall, Taylor és társaik

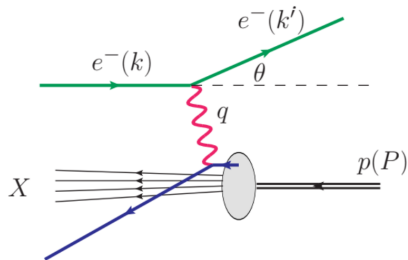
A proton szerkezete első ízben (kísérletileg)

- ▶ mélyen rugalmatlan elektron-proton ütközések (SLAC, Stanford, 1967–1973, $E_e \simeq 20$ GeV)
- ▶ Friedman, Kendall, Taylor és társaik
- ▶ Q^2 – az átadott impulzusnégyzet nagysága: a protonszondázás energiaskálája

A proton szerkezete első ízben (kísérletileg)

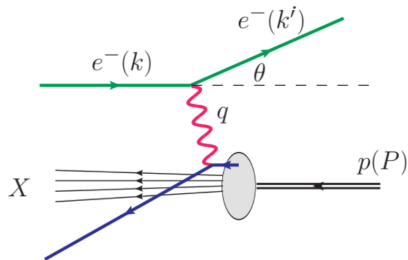
- ▶ mélyen rugalmatlan elektron-proton ütközések (SLAC, Stanford, 1967–1973, $E_e \simeq 20$ GeV)
- ▶ Friedman, Kendall, Taylor és társaik
- ▶ Q^2 – az átadott impulzusnégyzet nagysága: a protonszondázás energiaskálája
- ▶ x – a proton alkotórésze által vitt nyalábirányú lendülethányad

A proton szerkezete első ízben (kísérletileg)

- ▶ mélyen rugalmatlan elektron-proton ütközések (SLAC, Stanford, 1967–1973, $E_e \simeq 20$ GeV)
- ▶ Friedman, Kendall, Taylor és társaik
- ▶ Q^2 – az átadott impulzusnégyzet nagysága: a protonszondázás energiaskálája
- ▶ x – a proton alkotórésze által vitt nyalábirányú lendülethányad
- ▶ proton szerkezeti függvények mérése

$$F_1(x, Q^2), \quad F_2(x, Q^2)$$

A proton szerkezete első ízben (kísérletileg)

- ▶ mélyen rugalmatlan elektron-proton ütközések (SLAC, Stanford, 1967–1973, $E_e \simeq 20$ GeV)
- ▶ Friedman, Kendall, Taylor és társaik
- ▶ Q^2 – az átadott impulzusnégyzet nagysága: a protonszondázás energiaskálája
- ▶ x – a proton alkotórésze által vitt nyalábirányú lendülethányad
- ▶ proton szerkezeti függvények mérése

$$F_1(x, Q^2), \quad F_2(x, Q^2)$$

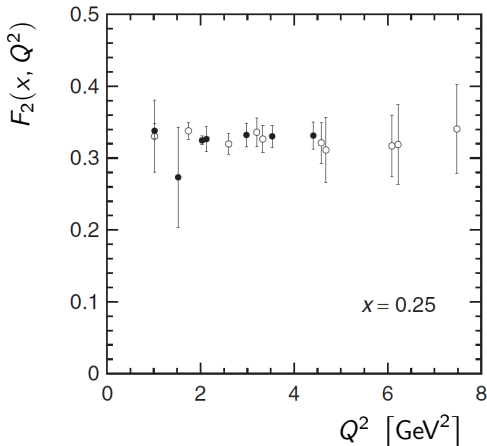
- ▶ szabadon mozgó, pontszerű, feles spinű alkotóelemek (partonok) vannak a protonban (Feynman, Björken, Callan, Gross)

A proton szerkezete első ízben (kísérletileg)

- ▶ mélyen rugalmatlan elektron-proton ütközések (SLAC, Stanford, 1967–1973, $E_e \simeq 20$ GeV)
- ▶ Friedman, Kendall, Taylor és társaik
- ▶ Q^2 – az átadott impulzusnégyzet nagysága: a protonzondázás energiaskálája
- ▶ x – a proton alkotórésze által vitt nyalábirányú lendülethányad
- ▶ proton szerkezeti függvények mérése

$$F_1(x, Q^2), \quad F_2(x, Q^2)$$

- ▶ szabadon mozgó, pontszerű, feles spinű alkotóelemek (partonok) vannak a protonban (Feynman, Björken, Callan, Gross)

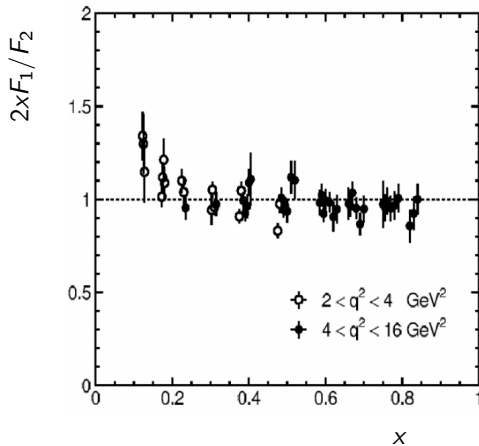

A proton szerkezete első ízben (kísérletileg)

- ▶ mélyen rugalmatlan elektron-proton ütközések (SLAC, Stanford, 1967–1973, $E_e \simeq 20$ GeV)
- ▶ Friedman, Kendall, Taylor és társaik
- ▶ Q^2 – az átadott impulzusnégyzet nagysága: a protonszondázás energiaskálája
- ▶ x – a proton alkotórésze által vitt nyalábirányú lendülethányad
- ▶ proton szerkezeti függvények mérése

$$F_1(x, Q^2), \quad F_2(x, Q^2)$$

- ▶ szabadon mozgó, pontszerű, feles spinű alkotóelemek (partonok) vannak a protonban (Feynman, Björken, Callan, Gross)

Kvantum színdinamika (QCD)

Kvantum színdinamika (QCD)

- ▶ az $SU(3)$ színszimmetria, mint mértékszimmetria: **szín = színtöltés**
(Gell-Mann, Fritzsche, Leutwyler 1972)

Kvantum színdinamika (QCD)

- ▶ az $SU(3)$ színszimmetria, mint mértékszimmetria: **szín = színtöltés** (Gell-Mann, Fritzsch, Leutwyler 1972)
- ▶ elektromos töltés $\rightarrow$ elektromágneses kölcsönhatás $\rightarrow$ kvantum-elektrodinamika

Kvantum színdinamika (QCD)

- ▶ az $SU(3)$ színszimmetria, mint mértékszimmetria: **szín = színtöltés** (Gell-Mann, Fritzsch, Leutwyler 1972)
- ▶ elektromos töltés $\rightarrow$ elektromágneses kölcsönhatás $\rightarrow$ kvantum-elektrodinamika

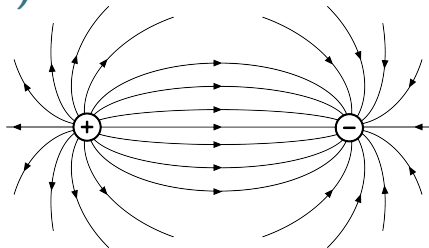
Kvantum színdinamika (QCD)

- ▶ az $SU(3)$ színszimmetria, mint
mértékszimmetria: **szín = színtöltés**
(Gell-Mann, Fritzsch, Leutwyler 1972)
- ▶ elektromos töltés $\rightarrow$ elektromágneses
köölcsönhatás $\rightarrow$ kvantum-elektrodinamika
- ▶ **színtöltés $\rightarrow$ erős kölcsönhatás**
 $\rightarrow$ **kvantum-színdinamika**

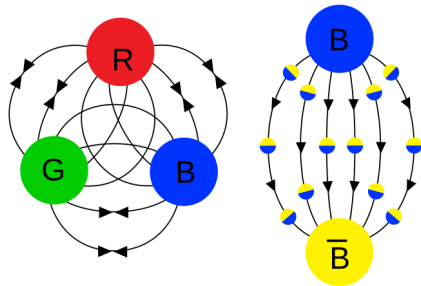
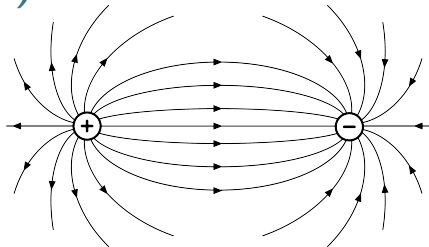
Kvantum színdinamika (QCD)

- ▶ az $SU(3)$ színszimmetria, mint mértékszimmetria: **szín = színtöltés** (Gell-Mann, Fritzsch, Leutwyler 1972)
- ▶ elektromos töltés $\rightarrow$ elektromágneses kölcsönhatás $\rightarrow$ kvantum-elektrodinamika
- ▶ **színtöltés $\rightarrow$ erős kölcsönhatás $\rightarrow$ kvantum-színdinamika**

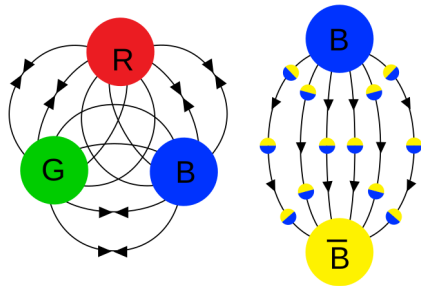
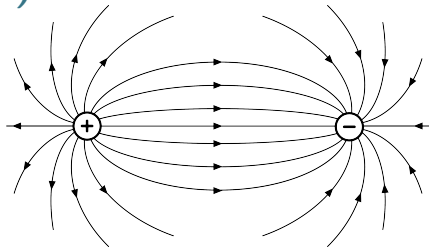
Kvantum színdinamika (QCD)

- ▶ az $SU(3)$ színszimmetria, mint mértékszimmetria: **szín = színtöltés** (Gell-Mann, Fritzsche, Leutwyler 1972)
- ▶ elektromos töltés $\rightarrow$ elektromágneses kölcsönhatás $\rightarrow$ kvantum-elektrodinamika
- ▶ színtöltés $\rightarrow$ erős kölcsönhatás $\rightarrow$ kvantum-színdinamika

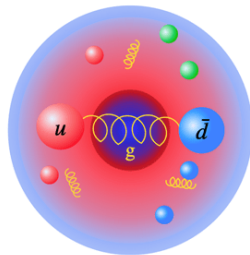
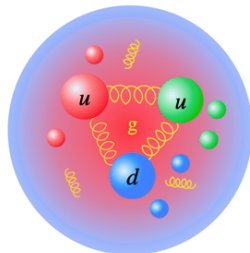
Kvantum színdinamika (QCD)

- ▶ az $SU(3)$ színszimmetria, mint mértékszimmetria: **szín = színtöltés** (Gell-Mann, Fritzsch, Leutwyler 1972)
- ▶ elektromos töltés $\rightarrow$ elektromágneses kölcsönhatás $\rightarrow$ kvantum-elektrodinamika
- ▶ színtöltés $\rightarrow$ erős kölcsönhatás $\rightarrow$ kvantum-színdinamika
- ▶ az erős kölcsönhatást tömeg nélküli gluonok közvetítik a kvarkok között

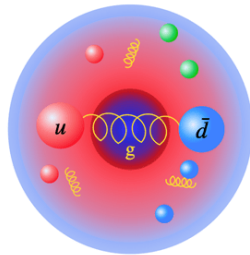
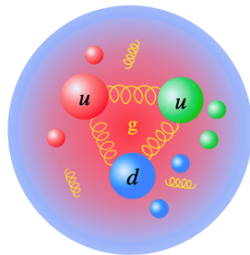
Kvantum színdinamika (QCD)

- ▶ az $SU(3)$ színszimmetria, mint mértékszimmetria: **szín = színtöltés** (Gell-Mann, Fritzsch, Leutwyler 1972)
- ▶ elektromos töltés $\rightarrow$ elektromágneses kölcsönhatás $\rightarrow$ kvantum-elektrodinamika
- ▶ **színtöltés $\rightarrow$ erős kölcsönhatás $\rightarrow$ kvantum-színdinamika**
- ▶ az erős kölcsönhatást tömeg nélküli gluonok közvetítik a kvarkok között

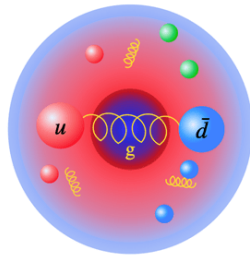
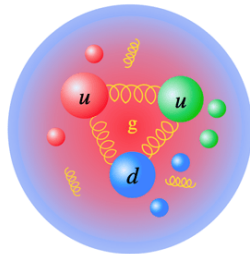
Kvantum színdinamika (QCD)

- ▶ az $SU(3)$ színszimmetria, mint mértékszimmetria: **szín = színtöltés** (Gell-Mann, Fritzsch, Leutwyler 1972)
- ▶ elektromos töltés $\rightarrow$ elektromágneses kölcsönhatás $\rightarrow$ kvantum-elektrodinamika
- ▶ **színtöltés $\rightarrow$ erős kölcsönhatás $\rightarrow$ kvantum-színdinamika**
- ▶ az erős kölcsönhatást tömeg nélküli gluonok közvetítik a kvarkok között
- ▶ a gluonok gluonokkal is kölcsönhatnak

Kvantum színdinamika (QCD)

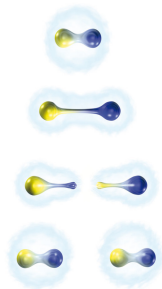
- ▶ az $SU(3)$ színszimmetria, mint mértékszimmetria: **szín = színtöltés** (Gell-Mann, Fritzsch, Leutwyler 1972)
- ▶ elektromos töltés $\rightarrow$ elektromágneses kölcsönhatás $\rightarrow$ kvantum-elektrodinamika
- ▶ **színtöltés $\rightarrow$ erős kölcsönhatás $\rightarrow$ kvantum-színdinamika**
- ▶ az erős kölcsönhatást tömeg nélküli gluonok közvetítik a kvarkok között
- ▶ a gluonok gluonokkal is kölcsönhatnak
- ▶ **aszimptotikus szabadság**: kisebb távolság, gyengébb kölcsönhatás (Gross, Politzer, Wilczek, 1973)

Kvantum színdinamika (QCD)

- ▶ az $SU(3)$ színszimmetria, mint mértékszimmetria: **szín = színtöltés** (Gell-Mann, Fritzsche, Leutwyler 1972)
- ▶ elektromos töltés $\rightarrow$ elektromágneses kölcsönhatás $\rightarrow$ kvantum-elektrodinamika
- ▶ **színtöltés $\rightarrow$ erős kölcsönhatás $\rightarrow$ kvantum-színdinamika**
- ▶ az erős kölcsönhatást tömeg nélküli gluonok közvetítik a kvarkok között
- ▶ a gluonok gluonokkal is kölcsönhatnak
- ▶ **aszimptotikus szabadság**: kisebb távolság, gyengébb kölcsönhatás (Gross, Politzer, Wilczek, 1973)

kvarkok szinte szabadok a hadronok belsejében, de távolításkor a kölcsönhatásuk egyre erősebbé válik

a szétszakításra befektetett energia új kvark-antikvark párt kelt a vákuumból, a kvarkok hadronokba záródnak

Vegyértékkvarkok és tengerkvarkok

Vegyértékkvarkok és tengerkvarkok

- ▶ parton: kvark, antikvark és gluon

Vegyértékkvarkok és tengerkvarkok

- ▶ **parton**: kvark, antikvark és gluon
- ▶ **vegyértékkvarkok**: meghatározzák a hadron sok tulajdonságát (töltés, barionszám, ...)

Vegyértékkvarkok és tengerkvarkok

- ▶ **parton**: kvark, antikvark és gluon
- ▶ **vegyértékkvarkok**: meghatározzák a hadron sok tulajdonságát (töltés, barionszám, ...)
- ▶ keletkezhetnek rövid életű virtuális részecskék

$$\Delta E \geq \frac{1}{4\pi} \frac{h}{\Delta t}$$

Vegyértékkvarkok és tengerkvarkok

- ▶ **parton**: kvark, antikvark és gluon
- ▶ **vegyértékkvarkok**: meghatározzák a hadron sok tulajdonságát (töltés, barionszám, ...)
- ▶ keletkezhetnek rövid életű virtuális részecskék

$$\Delta E \geq \frac{1}{4\pi} \frac{h}{\Delta t}$$

- ▶ a kvarkok és a gluonok folyamatosan kisugároznak és elnyelnek virtuális gluonokat

Vegyértékkvarkok és tengerkvarkok

- ▶ **parton**: kvark, antikvark és gluon
- ▶ **vegyértékkvarkok**: meghatározzák a hadron sok tulajdonságát (töltés, barionszám, ...)
- ▶ keletkezhetnek rövid életű virtuális részecskék

$$\Delta E \geq \frac{1}{4\pi} \frac{h}{\Delta t}$$

- ▶ a kvarkok és a gluonok folyamatosan kisugároznak és elnyelnek virtuális gluonokat
- ▶ **tengerkvarkok**: virtuális kvark antikvark párok a gluonokból: $g \rightarrow q + \bar{q}$

Vegyértékkvarkok és tengerkvarkok

- ▶ **parton**: kvark, antikvark és gluon
- ▶ **vegyértékkvarkok**: meghatározzák a hadron sok tulajdonságát (töltés, barionszám, ...)
- ▶ keletkezhetnek rövid életű virtuális részecskék

$$\Delta E \geq \frac{1}{4\pi} \frac{h}{\Delta t}$$

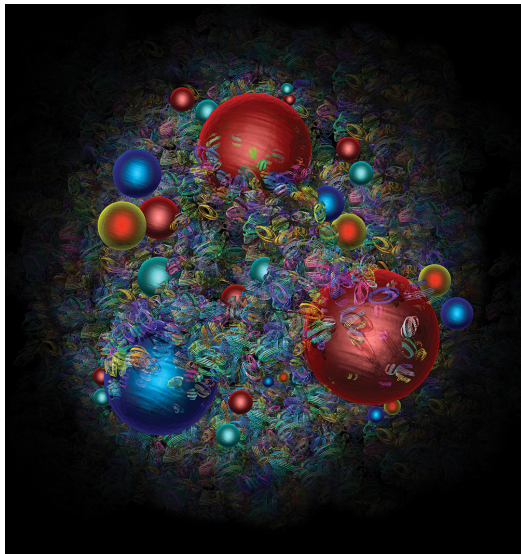
- ▶ a kvarkok és a gluonok folyamatosan kisugároznak és elnyelnek virtuális gluonokat
- ▶ **tengerkvarkok**: virtuális kvark antikvark párok a gluonokból: $g \rightarrow q + \bar{q}$
- ▶ a proton egy rendkívül összetett dinamikusan változó kvantumrendszer

Vegyértékkvarkok és tengerkvarkok

- ▶ **parton**: kvark, antikvark és gluon
- ▶ **vegyértékkvarkok**: meghatározzák a hadron sok tulajdonságát (töltés, barionszám, ...)
- ▶ keletkezhetnek rövid életű virtuális részecskék

$$\Delta E \geq \frac{1}{4\pi} \frac{h}{\Delta t}$$

- ▶ a kvarkok és a gluonok folyamatosan kisugároznak és elnyelnek virtuális gluonokat
- ▶ **tengerkvarkok**: virtuális kvark antikvark párok a gluonokból: $g \rightarrow q + \bar{q}$
- ▶ a proton egy rendkívül összetett dinamikus változó kvantumrendszer

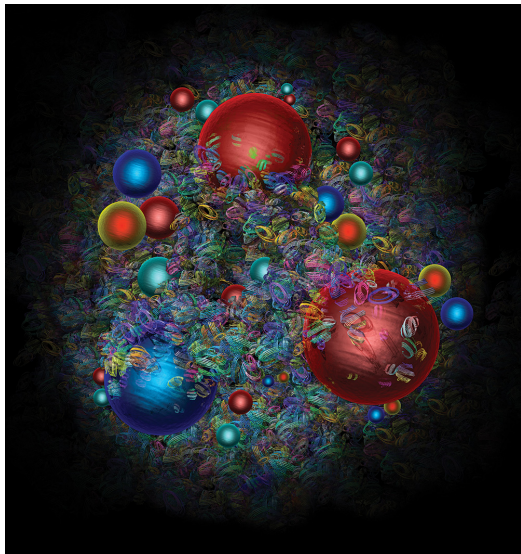

Vegyértékkvarkok és tengerkvarkok

- ▶ **parton**: kvark, antikvark és gluon
- ▶ **vegyértékkvarkok**: meghatározzák a hadron sok tulajdonságát (töltés, barionszám, ...)
- ▶ keletkezhetnek rövid életű virtuális részecskék

$$\Delta E \geq \frac{1}{4\pi} \frac{h}{\Delta t}$$

- ▶ a kvarkok és a gluonok folyamatosan kisugároznak és elnyelnek virtuális gluonokat
- ▶ **tengerkvarkok**: virtuális kvark antikvark párok a gluonokból: $g \rightarrow q + \bar{q}$
- ▶ a proton egy rendkívül összetett dinamikus változó kvantumrendszer
- ▶ a hadrontömeg elsősorban az energikus kölcsönhatásból jön ($E = mc^2 \rightarrow m = E/c^2$)

Még több kvark és a protonszerkezet részletei

Még több kvark és a protonszerkezet részletei

- ▶ a c (charm), a b (bottom) és a t (top) kvarkok felfedezése (1974-1995)

Még több kvark és a protonszerkezet részletei

- ▶ a c (charm), a b (bottom) és a t (top) kvarkok felfedezése (1974-1995)
- ▶ a protonszerkezet vizsgálata erősen nem kölcsönható részecskékkel

Még több kvark és a protonszerkezet részletei

- ▶ a c (charm), a b (bottom) és a t (top) kvarkok felfedezése (1974-1995)
- ▶ a protonszerkezet vizsgálata erősen nem kölcsönható részecskékkel
- ▶ SLAC utáni kísérletek müonokkal és neutrínókkal (CERN, Fermilab, ...)

Még több kvark és a protonszerkezet részletei

- ▶ a c (charm), a b (bottom) és a t (top) kvarkok felfedezése (1974-1995)
- ▶ a protonszerkezet vizsgálata erősen nem kölcsönható részecskékkel
- ▶ SLAC utáni kísérletek müonokkal és neutrínókkal (CERN, Fermilab, ...)
- ▶ mélyen rugalmatlan e^-p és e^+p szórás (DESY, Hamburg, 1993-2007)

Még több kvark és a protonszerkezet részletei

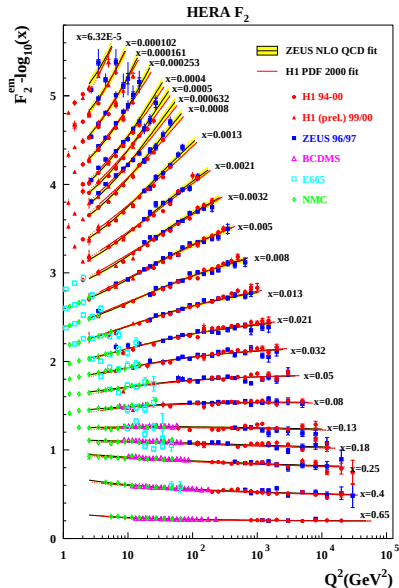
- ▶ a c (charm), a b (bottom) és a t (top) kvarkok felfedezése (1974-1995)
- ▶ a protonszerkezet vizsgálata erősen nem kölcsönható részecskékkel
- ▶ SLAC utáni kísérletek müonokkal és neutrínókkal (CERN, Fermilab, ...)
- ▶ mélyen rugalmatlan e^-p és e^+p szórás (DESY, Hamburg, 1993-2007)
  - ▶ HERA gyorsító, H1 és ZEUS kísérletek

Még több kvark és a protonszerkezet részletei

- ▶ a c (charm), a b (bottom) és a t (top) kvarkok felfedezése (1974-1995)
- ▶ a protonszerkezet vizsgálata erősen nem kölcsönható részecskékkel
- ▶ SLAC utáni kísérletek müonokkal és neutrínókkal (CERN, Fermilab, ...)
- ▶ mélyen rugalmatlan e^-p és e^+p szórás (DESY, Hamburg, 1993-2007)
  - ▶ HERA gyorsító, H1 és ZEUS kísérletek
  - ▶ $E = 318 \text{ GeV}$

Még több kvark és a protonszerkezet részletei

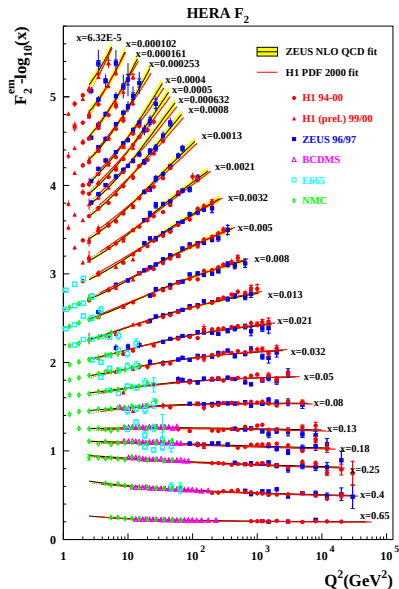
- ▶ a c (charm), a b (bottom) és a t (top) kvarkok felfedezése (1974-1995)
- ▶ a protonszerkezet vizsgálata erősen nem kölcsönható részecskékkel
- ▶ SLAC utáni kísérletek müonokkal és neutrínókkal (CERN, Fermilab, ...)
- ▶ mélyen rugalmatlan e^-p és e^+p szórás (DESY, Hamburg, 1993-2007)
  - ▶ HERA gyorsító, H1 és ZEUS kísérletek
  - ▶ $E = 318$ GeV

Még több kvark és a protonszerkezet részletei

- ▶ a c (charm), a b (bottom) és a t (top) kvarkok felfedezése (1974-1995)
- ▶ a protonszerkezet vizsgálata erősen nem kölcsönható részecskékkel
- ▶ SLAC utáni kísérletek müonokkal és neutrínókkal (CERN, Fermilab, ...)
- ▶ mélyen rugalmatlan e^-p és e^+p szórás (DESY, Hamburg, 1993-2007)
  - ▶ HERA gyorsító, H1 és ZEUS kísérletek
  - ▶ $E = 318$ GeV
- ▶ a mérések összhangban vannak a kvantum-színdinamikával

A partonok eloszlása

A partonok eloszlása

- ▶ mért proton szerkezeti függvények
→ partoneloszlást leíró sűrűségfüggvények $f(x, Q^2)$

A partonok eloszlása

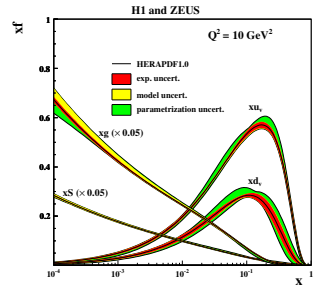
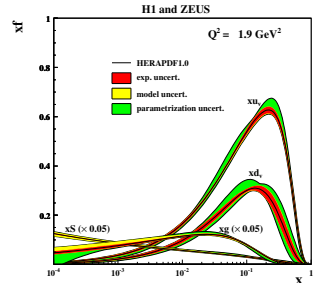
- ▶ mért proton szerkezeti függvények
→ partoneloszlást leíró sűrűségfüggvények $f(x, Q^2)$
- ▶ kiszámítható a valószínűség, hogy a parton adott tartományba eső x lendülethányadot visz valamely Q^2 energiaskálán

A partonok eloszlása

- ▶ mért proton szerkezeti függvények
→ partoneloszlást leíró sűrűségfüggvények $f(x, Q^2)$
- ▶ kiszámítható a valószínűség, hogy a parton adott tartományba eső x lendülethányadot visz valamely Q^2 energiaskálán
- ▶ „felbontás” $\sim Q$, legkisebb felbontható méret $\sim \frac{1}{Q}$

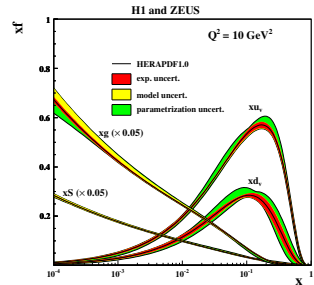
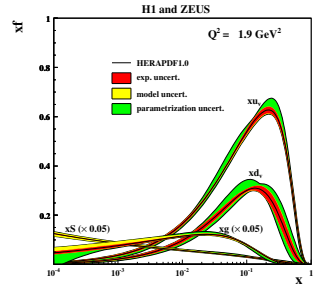
A partonok eloszlása

- ▶ mért proton szerkezeti függvények
→ partoneloszlást leíró sűrűségfüggvények $f(x, Q^2)$
- ▶ kiszámítható a valószínűség, hogy a parton adott tartományba eső x lendülethányadot visz valamely Q^2 energiaskálán
- ▶ „felbontás” $\sim Q$, legkisebb felbontható méret $\sim \frac{1}{Q}$

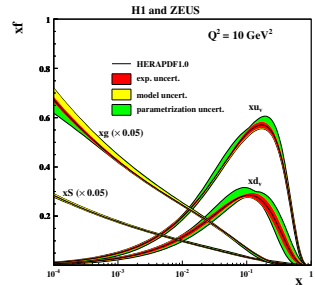
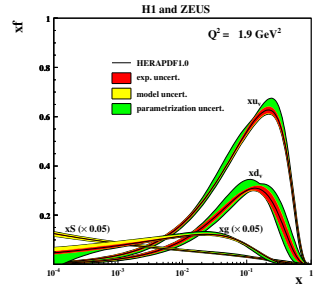
A partonok eloszlása

- ▶ mért proton szerkezeti függvények
→ partoneloszlást leíró sűrűségfüggvények $f(x, Q^2)$
- ▶ kiszámítható a valószínűség, hogy a parton adott tartományba eső x lendülethányadot visz valamely Q^2 energiaskálán
- ▶ „felbontás” $\sim Q$, legkisebb felbontható méret $\sim \frac{1}{Q}$
- ▶ kis Q^2 értéknél három nagyobb méretű és nagyobb impulzushányadú vegyértékkvark

A partonok eloszlása

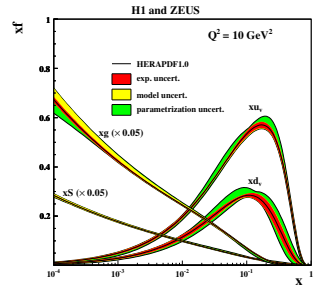
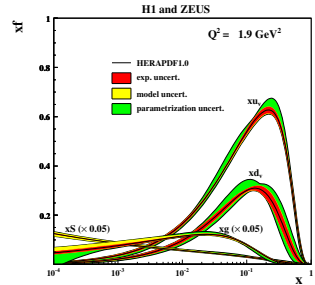
- ▶ mért proton szerkezeti függvények
→ partoneloszlást leíró sűrűségfüggvények $f(x, Q^2)$
- ▶ kiszámítható a valószínűség, hogy a parton adott tartományba eső x lendülethányadot visz valamely Q^2 energiaskálán
- ▶ „felbontás” $\sim Q$, legkisebb felbontható méret $\sim \frac{1}{Q}$
- ▶ kis Q^2 értéknél három nagyobb méretű és nagyobb impulzushányadú vegyértékkvark
- ▶ Q^2 növekedésével egyre több kis méretű és kis impulzushányadú tengerkvark és gluon „látszik”

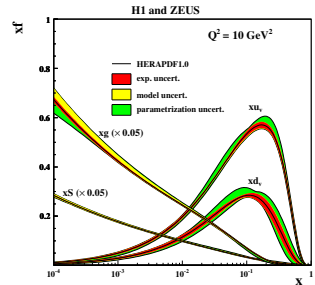
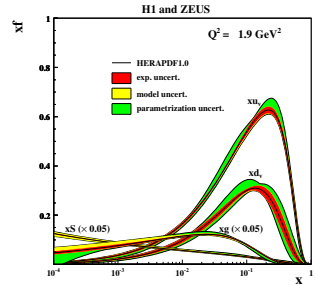
A partonok eloszlása

- ▶ mért proton szerkezeti függvények
→ partoneloszlást leíró sűrűségfüggvények $f(x, Q^2)$
- ▶ kiszámítható a valószínűség, hogy a parton adott tartományba eső x lendülethányadot visz valamely Q^2 energiaskálán
- ▶ „felbontás” $\sim Q$, legkisebb felbontható méret $\sim \frac{1}{Q}$
- ▶ kis Q^2 értéknél három nagyobb méretű és nagyobb impulzushányadú vegyértékkvark
- ▶ Q^2 növekedésével egyre több kis méretű és kis impulzushányadú tengerkvark és gluon „látszik”
- ▶ antikvarkok, s , c és b kvarkok is „látszanak”

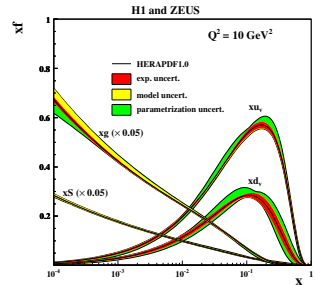
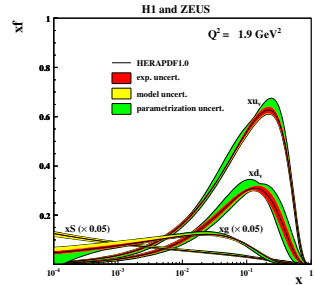
A partonok eloszlása

- ▶ mért proton szerkezeti függvények
→ partoneloszlást leíró sűrűségfüggvények $f(x, Q^2)$
- ▶ kiszámítható a valószínűség, hogy a parton adott tartományba eső x lendülethányadot visz valamely Q^2 energiaskálán
- ▶ „felbontás” $\sim Q$, legkisebb felbontható méret $\sim \frac{1}{Q}$
- ▶ kis Q^2 értéknél három nagyobb méretű és nagyobb impulzushányadú vegyértékkvark
- ▶ Q^2 növekedésével egyre több kis méretű és kis impulzushányadú tengerkvark és gluon „látszik”
- ▶ antikvarkok, s , c és b kvarkok is „látszanak”
- ▶ további mérések az LHC-n pp ütközésekben (2009–)

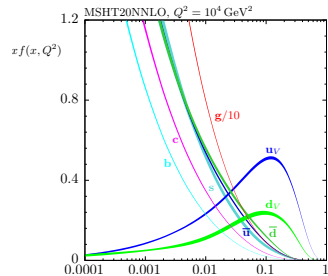
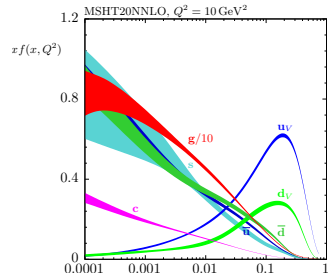
A partonok eloszlása

- ▶ mért proton szerkezeti függvények
→ partoneloszlást leíró sűrűségfüggvények $f(x, Q^2)$
- ▶ kiszámítható a valószínűség, hogy a parton adott tartományba eső x lendülethányadot visz valamely Q^2 energiaskálán
- ▶ „felbontás” $\sim Q$, legkisebb felbontható méret $\sim \frac{1}{Q}$
- ▶ kis Q^2 értéknél három nagyobb méretű és nagyobb impulzushányadú vegyértékkvark
- ▶ Q^2 növekedésével egyre több kis méretű és kis impulzushányadú tengerkvark és gluon „látszik”
- ▶ antikvarkok, s , c és b kvarkok is „látszanak”
- ▶ további mérések az LHC-n pp ütközésekben (2009–)
- ▶ a bevitt energia is kelt gluonokat és tengerkvarkokat

A partonok eloszlása

- ▶ mért proton szerkezeti függvények
→ partoneloszlást leíró sűrűségfüggvények $f(x, Q^2)$
- ▶ kiszámítható a valószínűség, hogy a parton adott tartományba eső x lendülethányadot visz valamely Q^2 energiaskálán
- ▶ „felbontás” $\sim Q$, legkisebb felbontható méret $\sim \frac{1}{Q}$
- ▶ kis Q^2 értéknél három nagyobb méretű és nagyobb impulzushányadú vegyértékkvark
- ▶ Q^2 növekedésével egyre több kis méretű és kis impulzushányadú tengerkvark és gluon „látszik”
- ▶ antikvarkok, s , c és b kvarkok is „látszanak”
- ▶ további mérések az LHC-n pp ütközésekben (2009–)
- ▶ a bevitt energia is kelt gluonokat és tengerkvarkokat

nagyobb lendülethányadot hordozó vegyértékkvarkok

kisebb lendülethányadot hordozó tengerkvarkok és gluonok

nagyon kis lendülethányadot hordozó gluonok: „gluonfelhő”

nagy $Q^2 \rightarrow$ nagy „felbontás” $\rightarrow$ több rész(let)

nagy $Q^2 \rightarrow$ nagy „felbontás” $\rightarrow$ több rész(let)

nagy $Q^2 \rightarrow$ nagy „felbontás” $\rightarrow$ több rész(let)

kis $Q^2 \rightarrow$ kis „felbontás” $\rightarrow$ kevesebb rész(let)

kis $Q^2 \rightarrow$ kis „felbontás” $\rightarrow$ kevesebb rész(let)

kis $Q^2 \rightarrow$ kis „felbontás” $\rightarrow$ kevesebb rész(let)

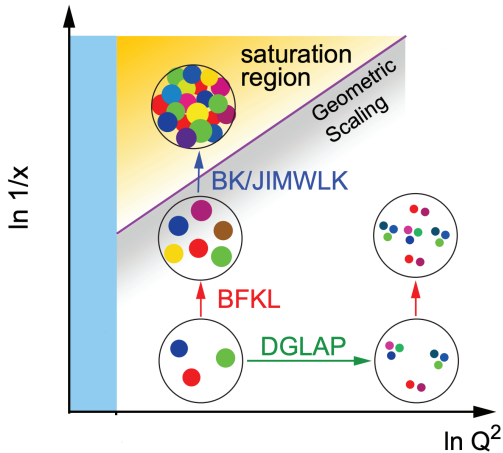
Gluontelítődés (szaturáció)

Gluontelítődés (szaturáció)

- ▶ a QCD egyenleti jól leírják a proton képének a változását az x és a Q^2 függvényében

Gluontelítődés (szaturáció)

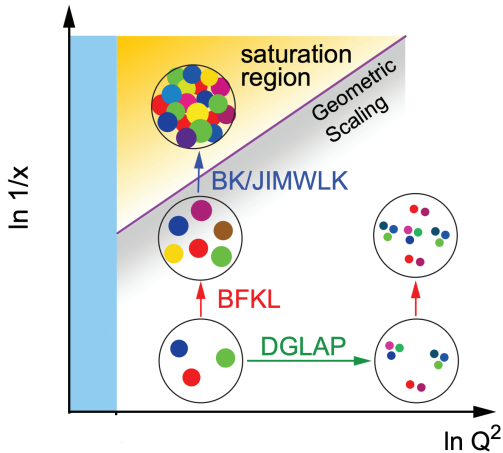
- ▶ a QCD egyenleti jól leírják a proton képének a változását az x és a Q^2 függvényében

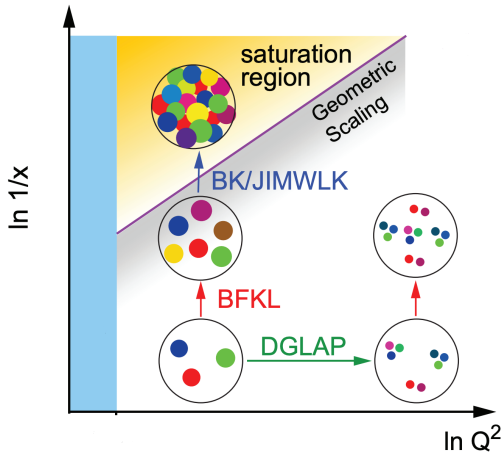
Gluontelítődés (szaturáció)

- ▶ a QCD egyenleti jól leírják a proton képének a változását az x és a Q^2 függvényében
- ▶ ha Q^2 fix, nagy E energiákon az x kicsi
→ nagy gluonsűrűség a protonban
(színüveg-kondenzátum)

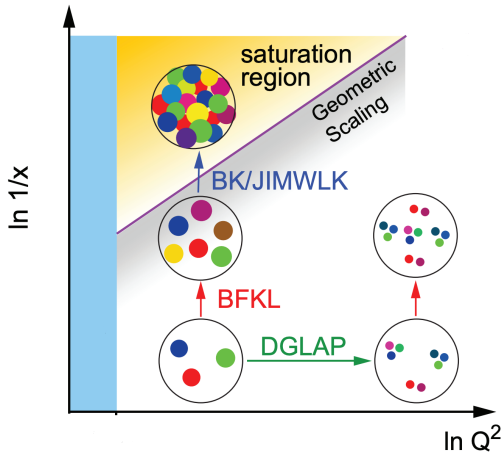
Gluontelítődés (szaturáció)

- ▶ a QCD egyenleti jól leírják a proton képének a változását az x és a Q^2 függvényében
- ▶ ha Q^2 fix, nagy E energiákon az x kicsi $\rightarrow$ nagy gluonsűrűség a protonban (színüveg-kondenzátum)
- ▶ QCD jóslat: **gluontelítődés**, dinamikus egyensúly a gluonbomlás és rekombinálódás közt: $g \leftrightarrow g + g$

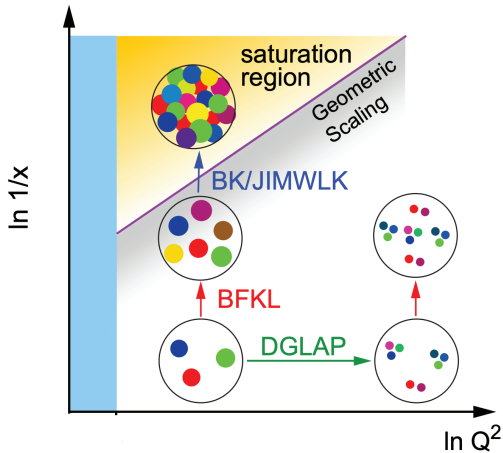
Gluontelítődés (szaturáció)

- ▶ a QCD egyenleti jól leírják a proton képének a változását az x és a Q^2 függvényében
- ▶ ha Q^2 fix, nagy E energiákon az x kicsi $\rightarrow$ nagy gluonsűrűség a protonban (színűveg-kondenzátum)
- ▶ QCD jóslat: **gluontelítődés**, dinamikus egyensúly a gluonbomlás és rekombinálódás közt: $g \leftrightarrow g + g$
- ▶ a gluonok számának növekedése valóban megáll kis x értékeknél?

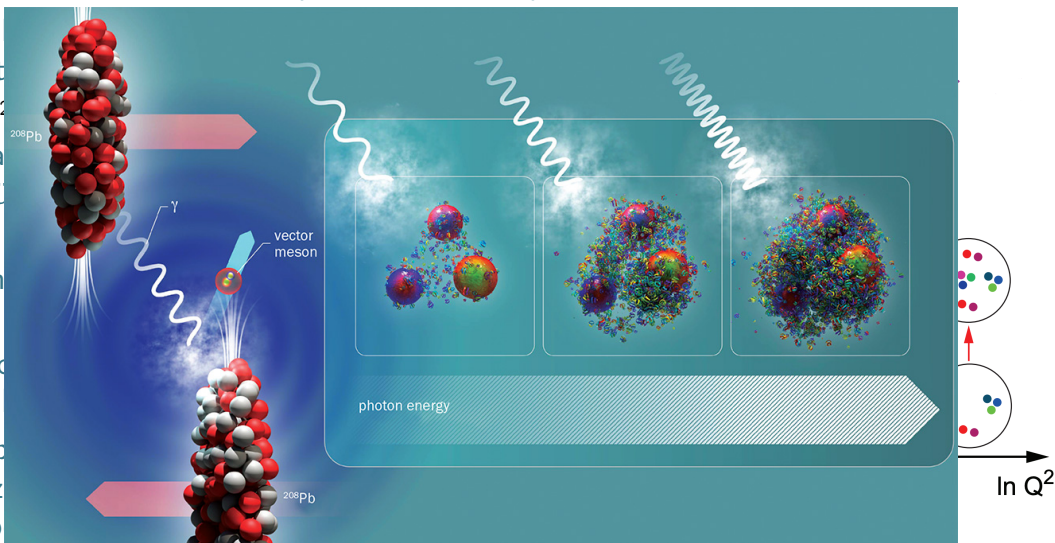
Gluontelítődés (szaturáció)

- ▶ a QCD egyenleti jól leírják a proton képének a változását az x és a Q^2 függvényében
- ▶ ha Q^2 fix, nagy E energiákon az x kicsi $\rightarrow$ nagy gluonsűrűség a protonban (színűveg-kondenzátum)
- ▶ QCD jóslat: **gluontelítődés**, dinamikus egyensúly a gluonbomlás és rekombinálódás közt: $g \leftrightarrow g + g$
- ▶ a gluonok számának növekedése valóban megáll kis x értékeknél?
- ▶ ultraperiferiális proton-mag és mag-mag ütközésekben vizsgálható (jelenlegi és jövőbeli LHC kísérletek)

Gluontelítődés (szaturáció)

- ▶ a QCD
- ▶ a vált
- ▶ ha Q^2
- na
- (színi
- ▶ QCD
- egyen
- közt:
- ▶ a glu
- megá
- ▶ ultrap
- ütköz
- jövőb

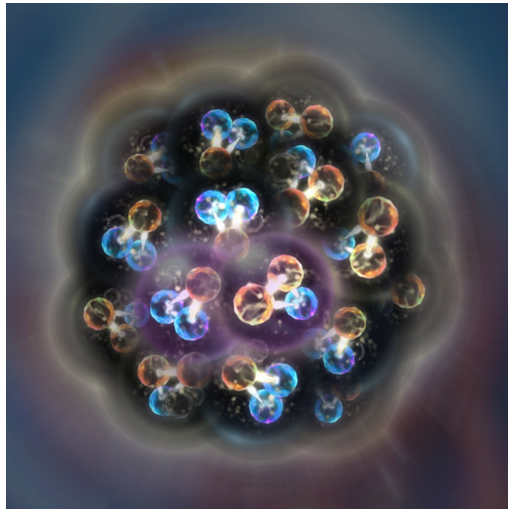
Az atommag QCD szerkezete

Az atommag QCD szerkezete

- ▶ a magerő a kvarkok közötti erős kölcsönhatás maradéka

Az atommag QCD szerkezete

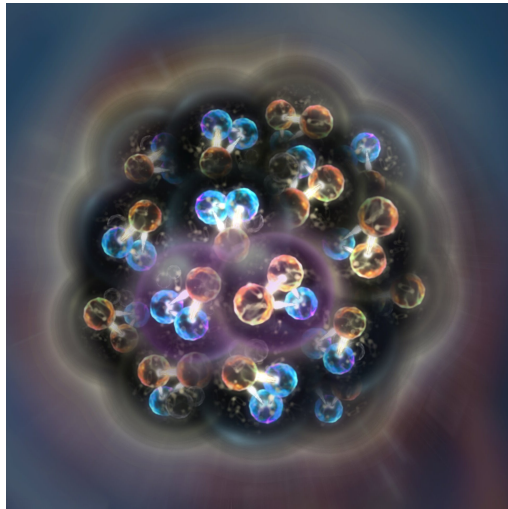
- ▶ a magerő a kvarkok közötti erős kölcsönhatás maradéka

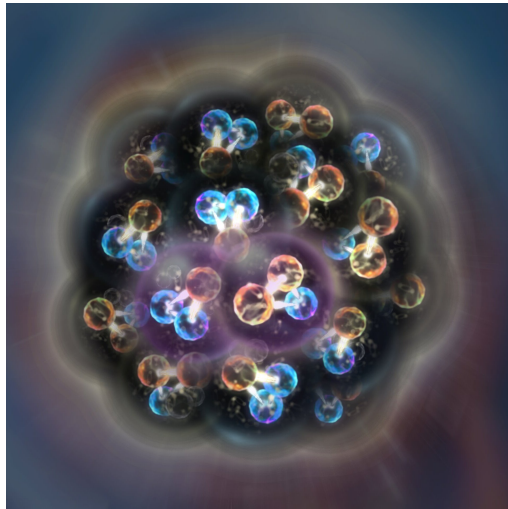
Az atommag QCD szerkezete

- ▶ a magerő a kvarkok közötti erős kölcsönhatás maradéka
- ▶ az elektron kis energiájú elektron-mag ütközésekben nukleonokat „lát”, nagy energiájú ütközésekben partonokat

Az atommag QCD szerkezete

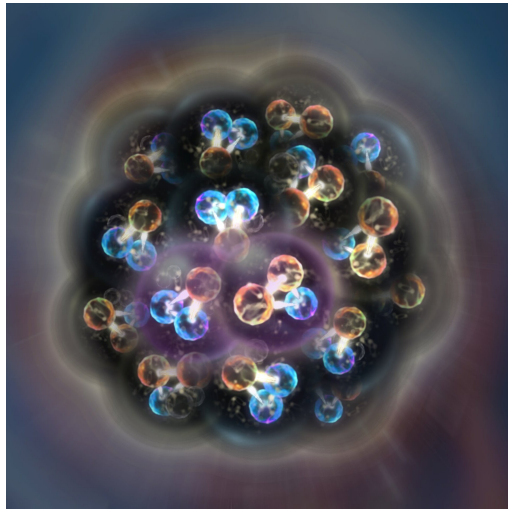
- ▶ a magerő a kvarkok közötti erős kölcsönhatás maradéka
- ▶ az elektron kis energiájú elektron-mag ütközésekben nukleonokat „lát”, nagy energiájú ütközésekben partonokat
- ▶ a magárnyékolás (CERN EMC, 1982) és a kis- x gluonszaturáció magokban

Az atommag QCD szerkezete

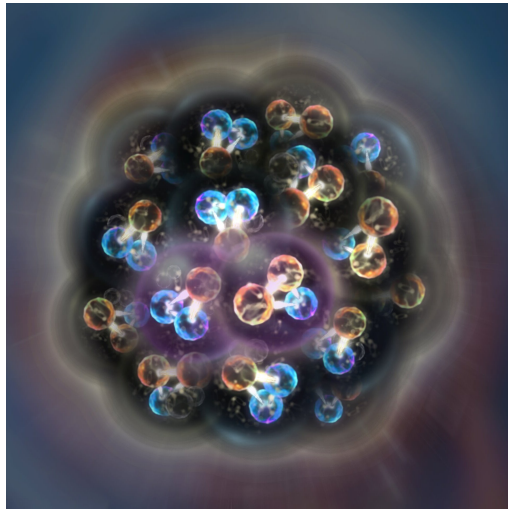
- ▶ a magerő a kvarkok közötti erős kölcsönhatás maradéka
- ▶ az elektron kis energiájú elektron-mag ütközésekben nukleonokat „lát”, nagy energiájú ütközésekben partonokat
- ▶ a magárnyékolás (CERN EMC, 1982) és a kis- x gluonszaturáció magokban
- ▶ az atommag partonszerkezete a nukleonok nagy energián mért partoneloszlásai alapján

Phys. Rev. Lett. 133, 152502 (11 Oct., 2024)

Az atommag QCD szerkezete

- ▶ a magerő a kvarkok közötti erős kölcsönhatás maradéka
- ▶ az elektron kis energiájú elektron-mag ütközésekben nukleonokat „lát”, nagy energiájú ütközésekben partonokat
- ▶ a magárnyékolás (CERN EMC, 1982) és a kis- x gluonszaturáció magokban
- ▶ az atommag partonszerkezete a nukleonok nagy energián mért partoneloszlásai alapján
Phys. Rev. Lett. 133, 152502 (11 Oct., 2024)
- ▶ a kialakított modell jól reprodukálta a kis-energiás adatokat

Proton és magszerkezet rugalmas ütközésekben

Proton és magszerkezet rugalmas ütközésekben

- ▶ R. J. Glauber diffraktív többszörös-szórás elmélete

Proton és magszerkezet rugalmas ütközésekben

- ▶ R. J. Glauber diffraktív többszörös-szórás elmélete
- ▶ az ütköző objektumok alkotói között az összes lehetséges egyszeres és többszörös ütközést tekintjük

Proton és magszerkezet rugalmas ütközésekben

- ▶ R. J. Glauber diffraktív többszörös-szórás elmélete
- ▶ az ütköző objektumok alkotói között az összes lehetséges egyszeres és többszörös ütközést tekintjük
- ▶ a visszafelé szóródás nem lehetséges

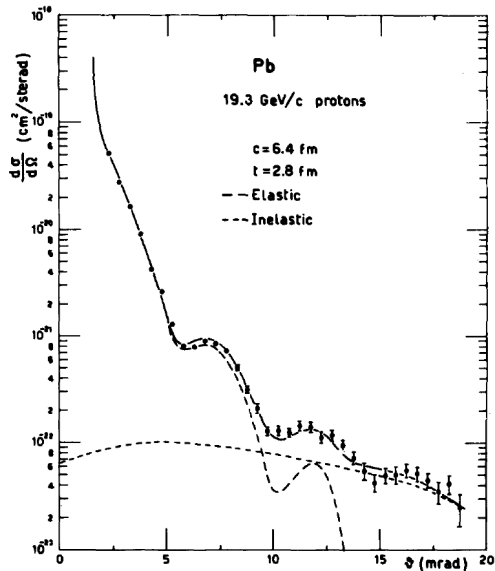

Proton és magszerkezet rugalmas ütközésekben

- ▶ R. J. Glauber diffraktív többszörös-szórás elmélete
- ▶ az ütköző objektumok alkotói között az összes lehetséges egyszeres és többszörös ütközést tekintjük
- ▶ a visszafelé szóródás nem lehetséges
- ▶ a magok szerkezete rugalmas proton-mag ütközésekből

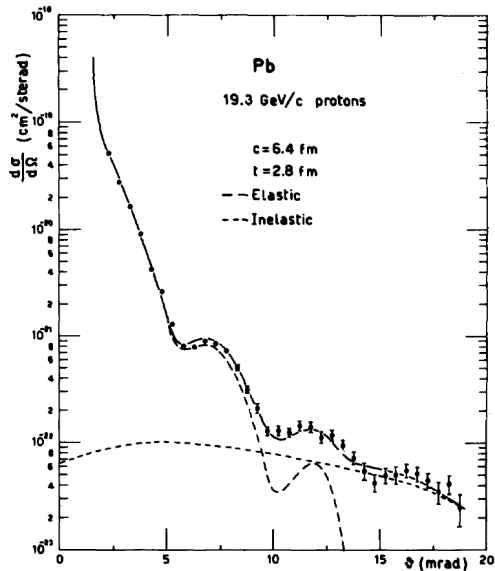
Proton és magszerkezet rugalmas ütközésekben

- ▶ R. J. Glauber diffraktív többszörös-szórás elmélete
- ▶ az ütköző objektumok alkotói között az összes lehetséges egyszeres és többszörös ütközést tekintjük
- ▶ a visszafelé szóródás nem lehetséges
- ▶ a magok szerkezete rugalmas proton-mag ütközésekből

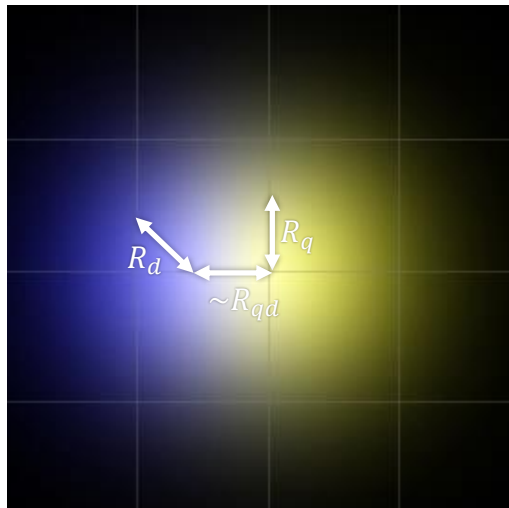
Proton és magszerkezet rugalmas ütközésekben

- ▶ R. J. Glauber diffraktív többszörös-szórás elmélete
- ▶ az ütköző objektumok alkotói között az összes lehetséges egyszeres és többszörös ütközést tekintjük
- ▶ a visszafelé szóródás nem lehetséges
- ▶ a magok szerkezete rugalmas proton-mag ütközésekből
- ▶ a proton és antiproton szerkezete rugalmas proton-proton és proton-antiproton ütközésekből

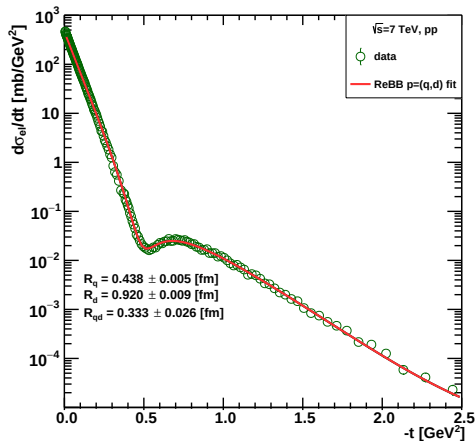
Proton és magszerkezet rugalmas ütközésekben

- ▶ R. J. Glauber diffraktív többszörös-szórás elmélete
- ▶ az ütköző objektumok alkotói között az összes lehetséges egyszeres és többszörös ütközést tekintjük
- ▶ a visszafelé szóródás nem lehetséges
- ▶ a magok szerkezete rugalmas proton-mag ütközésekből
- ▶ a proton és antiproton szerkezete rugalmas proton-proton és proton-antiproton ütközésekből

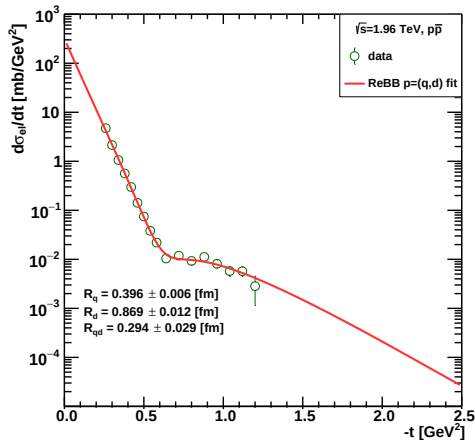
Proton és magszerkezet rugalmas ütközésekben

- ▶ R. J. Glauber diffraktív többszörös-szórás elmélete
- ▶ az ütköző objektumok alkotói között az összes lehetséges egyszeres és többszörös ütközést tekintjük
- ▶ a visszafelé szóródás nem lehetséges
- ▶ a magok szerkezete rugalmas proton-mag ütközésekből
- ▶ a proton és antiproton szerkezete rugalmas proton-proton és proton-antiproton ütközésekből

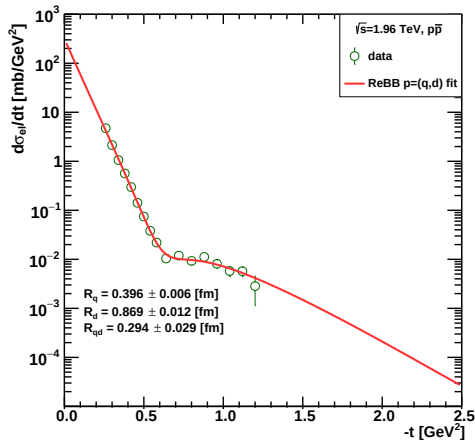
Proton és magszerkezet rugalmas ütközésekben

- ▶ R. J. Glauber diffraktív többszörös-szórás elmélete
- ▶ az ütköző objektumok alkotói között az összes lehetséges egyszeres és többszörös ütközést tekintjük
- ▶ a visszafelé szóródás nem lehetséges
- ▶ a magok szerkezete rugalmas proton-mag ütközésekből
- ▶ a proton és antiproton szerkezete rugalmas proton-proton és proton-antiproton ütközésekből

Proton és magszerkezet rugalmas ütközésekben

- ▶ R. J. Glauber diffraktív többszörös-szórás elmélete
- ▶ az ütköző objektumok alkotói között az összes lehetséges egyszeres és többszörös ütközést tekintjük
- ▶ a visszafelé szóródás nem lehetséges
- ▶ a magok szerkezete rugalmas proton-mag ütközésekből
- ▶ a proton és antiproton szerkezete rugalmas proton-proton és proton-antiproton ütközésekből
- ▶ eredmények más módszerekkel is (pl. modell-független Lévy képzalkotás)

Megoldatlan problémák, jövőbeli kísérletek

Megoldatlan problémák, jövőbeli kísérletek

- ▶ a színbezárás egzakt matematikai levezetése a QCD-ből

Megoldatlan problémák, jövőbeli kísérletek

- ▶ a színbezárás egzakt matematikai levezetése a QCD-ből
- ▶ a gluontelítődés döntő jeleinek keresése

Megoldatlan problémák, jövőbeli kísérletek

- ▶ a színbezárás egzakt matematikai levezetése a QCD-ből
- ▶ a gluontelítődés döntő jeleinek keresése
- ▶ a proton feles spinjének eredete

Megoldatlan problémák, jövőbeli kísérletek

- ▶ a színbezárás egzakt matematikai levezetése a QCD-ből
- ▶ a gluontelítődés döntő jeleinek keresése
- ▶ a proton feles spinjének eredete
- ▶ a partoneloszlást leíró sűrűségfüggvények pontosítása, az eddig feltérképezetlen területek vizsgálata

Megoldatlan problémák, jövőbeli kísérletek

- ▶ a színbezárás egzakt matematikai levezetése a QCD-ből
- ▶ a gluontelítődés döntő jeleinek keresése
- ▶ a proton feles spinjének eredete
- ▶ a partoneloszlást leíró sűrűségfüggvények pontosítása, az eddig feltérképezetlen területek vizsgálata
- ▶ Electron-Ion Collider (EIC, 2028-tól): elektron-proton és elektron-mag ütközések, $E = 20\text{--}140\text{ GeV}$

Megoldatlan problémák, jövőbeli kísérletek

- ▶ a színbezárás egzakt matematikai levezetése a QCD-ből
- ▶ a gluontelítődés döntő jeleinek keresése
- ▶ a proton feles spinjének eredete
- ▶ a partoneloszlást leíró sűrűségfüggvények pontosítása, az eddig feltérképezetlen területek vizsgálata
- ▶ Electron-Ion Collider (EIC, 2028-tól): elektron-proton és elektron-mag ütközések, $E = 20\text{--}140\text{ GeV}$
- ▶ High-Luminosity LHC (HL-LHC, 2030-tól): protonok és nehézionok ütköznek, $E = 14\text{ TeV}$

Összegzés

Összegzés

- ▶ a különböző elemek atomjai atommagból és az azt körülvevő elektronfelhőből épülnek fel

Összegzés

- ▶ a különböző elemek atomjai atommagból és az azt körülvevő elektronfelhőből épülnek fel
- ▶ az atommagban a protonokat és a neutronokat az erős kölcsönhatás tartja bent (pontosabban az erős maradék kölcsönhatás – magerő)

Összegzés

- ▶ a különböző elemek atomjai atommagból és az azt körülvevő elektronfelhőből épülnek fel
- ▶ az atommagban a protonokat és a neutronokat az erős kölcsönhatás tartja bent (pontosabban az erős maradék kölcsönhatás – magerő)
- ▶ az erős kölcsönhatás fundamentális elmélete a kvantum-színdinamika

Összegzés

- ▶ a különböző elemek atomjai atommagból és az azt körülvevő elektronfelhőből épülnek fel
- ▶ az atommagban a protonokat és a neutronokat az erős kölcsönhatás tartja bent (pontosabban az erős maradék kölcsönhatás – magerő)
- ▶ az erős kölcsönhatás fundamentális elmélete a kvantum-színdinamika
- ▶ a nukleonok (proton, neutron) szerkezete egy dinamikusan változó közeg három vegyértékkvarkokkal, tengerkvarkokkal és gluonokkal – ezt az erős kölcsönhatás alakítja ki

Összegzés

- ▶ a különböző elemek atomjai atommagból és az azt körülvevő elektronfelhőből épülnek fel
- ▶ az atommagban a protonokat és a neutronokat az erős kölcsönhatás tartja bent (pontosabban az erős maradék kölcsönhatás – magerő)
- ▶ az erős kölcsönhatás fundamentális elmélete a kvantum-színdinamika
- ▶ a nukleonok (proton, neutron) szerkezete egy dinamikusan változó közeg három vegyértékkvarkokkal, tengerkvarkokkal és gluonokkal – ezt az erős kölcsönhatás alakítja ki
- ▶ az eddigi kísérleti eredmények szerint az elektron és a kvark fundamentális anyagi építőkö, belső szerkezettel nem rendelkeznek

Köszönöm a figyelmet!